

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI**

**FAHRUDDİN er-RÂZÎ ve NİHÂYETU'L-ÎCÂZ
FÎ DİRÂYETİ'L-İ'CÂZ İSİMLİ ESERİ**

GÜLSÜM KARACA

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Prof. Dr. MUHAMMET TASA

Konya-2017

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Gülşüm KARACA
	Numarası	138106081007
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Arap Dili ve Belâgatı
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Muhammet TASA
	Tezin Adı	FAHRUDDİN er-RÂZİ ve NİHÂYETU'L-İCÂZ Fİ DIRÂYETİ'L-İ' CÂZ İSİMLİ ESERİ

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “FAHRUDDİN er-RÂZİ ve NİHÂYETU'L-İCÂZ Fİ DIRÂYETİ'L-İ' CÂZ İSİMLİ ESERİ” başlıklı bu çalışma 02/03/2017 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	PROF. DR.	MUHAMMET TASA	
2	PROF. DR.	MEHMET MESUT ERGİN	
3	DOÇ. DR.	SEDAT ŞENSOY	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Gülsüm KARACA		
	Numarası	138106081007		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Arap Dili ve Belâgatı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Fahrüddin er-Râzî ve Nihâyetü'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İ'câz İsimli Eseri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

Gülsüm KARACA

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

Öğrencinin	Adı Soyadı	Gülsüm KARACA		
	Numarası	138106081007		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Arap Dili ve Belâgatı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Muhammet TASA		
Tezin Adı	Fahrüddîn er-Râzî ve Nihâyetu'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-Î'câz İsimli Eseri			

ÖZET

Bu çalışma, Fahrüddin er-Râzî ve onun belâgat alanındaki *Nihâyetu'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz* isimli eserini konu almaktadır. er-Râzî bu eserde el-Curcânî'nin *Delâilu'l-Îcâz* ve *Esrâru'l-Belâga* isimli iki temel eserini esas almış, kendi yöntem ve üslubu ile söz konusu bu iki eseri telhis etmiştir. er-Râzî, el-Curcânî'nin bu iki kitapta son derece ayrıntılı ve dağınık bir şekilde ele aldığı belâgat konularını detaylı bir tasnif sistemi ile tanzim etmiş, muhteva bakımından epeyce hacimli olan bu eserleri tek bir kitapta ihtisar etmiştir.

er-Râzî'nin bu eseri telif etmekteki gayesi belâgat ilminin usûl ve kurallarını ortaya koyan el-Curcânî'nin belâgat ilmine kazandırmış olduğu bu kıymetli eserlerden daha iyi istifade edilmesine katkı sağlamaktır. el-Curcânî'nin eserlerinde ele alınan belâgat konularını belirli bir plan dahilinde yeniden tertip eden er-Râzî, Kur'ân'ın i'câzını ispatlamaya yönelik bu eseri ile belâgat alanına önemli bir hizmette bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Fahrüddîn er-Râzî, Nihâyetu'l-Îcâz, Delâilu'l-Î'câz, Esrâru'l-Belâga.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Author's	Name and Surname	Gülsüm KARACA		
	Student Number	138106081007		
	Department	Basic Islamic Sciences/ Arabic Language and Rhetoric		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Muhammet TASA		
Title of the Thesis/Dissertation	Fakhraddīn al-Rāzī and His Work Nihāyat al-Ījāz fī Dirāyat al-I'cāz			

ABSTRACT

This research concerns Fakhraddīn al-Rāzī and his work named Nihāyat al-īcāz fī Dirayeti al-I'caz in rhetoric field. He based on two main works called al-Curcani's Dalāil al-īcāz and Asrār al-Balāghah in this work and summarized with his own method and style both works being talked about. al-Rāzī regulated the issues of rhetoric that al-Curcani mentioned highly comprehensive and irregularly in his books, with a detailed classification system and compiled these works which are quite extensive in terms of content, in a single book.

al-Rāzī's purpose of writing this work is to contribute to be benefited from these precious works gained to the science of rhetoric by al-Curcani who consisted methods and fundamentals of rhetoric. al-Rāzī who reconstructed within a certain plan the issues of rhetoric dealt with in the works of al-Curcani, provided very important service to the science of rhetoric with this work to prove i'caz of the holy Quran.

Key words: Fakhraddīn al-Rāzī, Nihāyat al-Īcāz, Dalāil al-Īcāz, Asrār al-Balāghah.

İÇİNDEKİLER

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU	I
BİLİMSEL ETİK SAYFASI	II
ÖZET	III
ABSTRACT	IV
İÇİNDEKİLER	V
TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ.....	VII
KISALTMALAR	VIII
ÖN SÖZ	IX

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, KAPSAMI, YÖNTEMİ ve KAYNAKLARI

A. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı	2
B. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları	3

BİRİNCİ BÖLÜM

FAHRUDDİN er-RÂZÎ'NİN HAYATI

ESERLERİ ve İLMÎ KİŞİLİĞİ

1. HAYATI VE YETİŞTİĞİ ÇEVRE.....	6
1.1. İsmi, Nesebi, Künyesi	6
1.2. Hoca ve Talebeleri	7
1.3. Vefâtı.....	8
2. İLİM TAHSİLİ	9
3. SEYAHATLERİ	11
4. ESERLERİ	13

İKİNCİ BÖLÜM

er-RÂZÎ'NİN NİHÂYETU'L-ÎCÂZ FÎ

DİRÂYETİ'L-Î' CÂZ İSİMLİ ESERİ

1. ESERİN TANITIMI	26
1.1. Eserin İsmi Konusu ve Telif Nedeni	26
1.2. Eserin Nüshaları	29
1.3. Eserin Özellikleri	31
2. ESERİN BÖLÜMLERİ	34
3. ESERİN MUHTEVÂSİ	39
3.1. Beyân Konularının Ele Alındığı Müfredât Bölümü	39
3.1.1. Lafzî Delâlet Konusu	40
3.1.1.1. Fesâhat ve Belâgatın Lafzî Delâlete İsnâd Edilmesinin Uygun Olmaması....	40
3.1.1.1.1. Fesâhati Lafza Ait Kılanların Şüpheleri ve Onlara Cevaplar	41
3.1.1.2. Lafızlar ve Ona Bağlı Şeyler Sebebiyle Ortaya Çıkan Güzellikler	44
3.1.2. Manevî Delâletin Hükümleri.....	47
3.1.2.1. Haberin Hükümleri.....	48
3.1.2.2. Hakikat ve Mecaz.....	50
3.1.2.3. İstiâre.....	51
3.1.2.4. Kinaye	51
3.2. Me'ânî Konularının Ele Alındığı Nazm Bölümü	51
3.2.1. Takdim Te'hir	51
3.2.2. Fasl ve Vasl	60
3.2.3. Hazf, İdmâr, İcaz.....	65
3.2.4. (إِنْ) ve (إنما) İle İlgili Hususlar	68
3.2.5. Dört Farklı Konu ve Kitabın Hatimesi	70
4. ESERDE KULLANILAN İSTİŞHÂD YÖNTEMİ	72
5. ESERİN HAZIRLANMASINDA ESAS ALINAN KAYNAKLAR	78
SONUÇ.....	81
BİBLİYOGRAFYA	83
EK.....	86

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

اَ	: a, e	س	: S, s
اِ	: ı, i	ش	: Ş, ş
اُ	: u	ص	: S, s
آ	: â, ê	ض	: Z, z
أ	: û	ط	: T, t
إ	: î	ظ	: Z, z
ء	: ’	ع	: ‘
ب	: B, b	غ	: Ğ, ğ
ت	: T, t	ف	: F, f
ث	: Ş, ş	ق	: K, k
ج	: C, c	ك	: K, k
ح	: H, h	ل	: L, l
خ	: H, h	م	: M, m
د	: D, d	ن	: N, n
ذ	: Z, z	و	: V, v
ر	: R, r	ه	: H, h
ز	: Z, z	ی	: Y, y

Yukarıda verilen transkripsiyon alfabesi, şahıs isimleri, eser isimleri ve künyeler için ve bazı kelimelerin telaffuzunu belirtmek için kullanılmıştır. Türkçe eser ve müelliflerin isimlerinde transkripsiyon uygulanmamıştır. Ayrıca, harf-i târif ile gelen kelimelerin başındaki şemsî ve kamerî harflerin okunuşu, er-Râzî, el-Curcâni gibi belirtilmiş, terkeb halindeki isimler Abdulkâhir, Fahrüddîn gibi, bitişik yazılmıştır.

KISALTMALAR

(c.c)	: Celle Celâluh
(r.a)	: Radıyallahu anh
(s.a.v)	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
a.e.	: Aynı eser
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: İbn, bin
bk.	: Bakınız
DİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
thk.	: Tahkik
trc.	: Tercüme
ts.	: Tarihsiz
vb.	: ve benzeri
y.y.	: Yer yok

ÖN SÖZ

Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Huseyin er-Râzî, başta tefsir, kelâm, fıkıh usulü, Arap dili olmak üzere, felsefe, mantık, tıp, astronomi, matematik gibi pek çok alanda eserler ortaya koymuş, ilmî birikimi son derece geniş, hicrî VI. asrın öne çıkan âlimlerindedir. İslâmî ilimlerin hemen her sahasında eserler telif eden er-Râzî, Arap Dili ve Edebiyatı alanındaki eserleri ile kendisinden sonraki belâgat çalışmalarına tesir etmiştir. Bu alanda müstakil çalışmalardan ziyade şerh çalışmalarına ağırlık veren er-Râzî'ye göre, her hangi bir alana dair yapılmış olan kapsamlı ve önemli çalışmaların tanıtılması ve sonraki nesillere aktarılması oldukça önemlidir.

Bu çalışma, er-Râzî'nin belâgat alanına dair bilinen birkaç eserinden biri olan *Nihâyetu'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz* isimli eserini konu almaktadır. Söz konusu eserde ortaya koyulan esaslar ışığında er-Râzî'nin belâgat alanındaki görüş ve düşünceleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Esasında Râzî'nin bu eseri, 'Abdulkâhir el-Curcânî'nin *Delâ'ilü'l-i'câz* ve *Esrâru'l-belâğa* isimli eserlerinin muhtasari niteliğindedir. el-Curcânî'nin gereksiz ayrıntılara yer vererek düzensiz bir şekilde ele aldığı belâgat konularını, kendine has yöntemi ve üslubu ile tertip eden er-Râzî, belâgat alanında da telif konusundaki maharetini ortaya koymuştur.

er-Râzî'nin belâgat ilminin temel meselelerine bakış açısını belirlemek, varsa farklı görüş ve düşüncelerini tespit etmek gayesiyle yapılan bu çalışmada *Nihâyetu'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz* isimli eser, çeşitli yönlerden ele alınarak tanıtılmış böylece er-Râzî'nin belâgat alanındaki telif yöntemi ve üslubu belirlenmeye çalışılmıştır.

Araştırma süresince, konunun belirlenmesinden tashih ve düzenleme safhasına kadar geçen zamanda görüş ve düşüncelerinden istifade ettiğim danışmanım Prof. Dr. Muhammet TASA'ya, ayrıca fikir ve önerileri ile çalışmaya katkıda bulunan, Doç. Dr. Sedat ŞENSOY ve Doç. Dr. M. Vehbi DERELİ'ye teşekkürlerimi sunarım.

Konya-2017

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN KONUSU, KAPSAMI,

YÖNTEMİ ve KAYNAKLARI

A. Araştırmanın Konusu ve Kapsamı

İnsanlık için doğru yolu gösteren bir rehber kılınan Kur'ân, insanları iyiye, doğruya ve güzel olana sevk eden bir öğüt ve nasihat olmasının yanında, ilahi bir nizam ve en nihayetinde Allah'ın rızasına ulaştıran bir vasıtaadır. İlahî hitabın sonuncusu olan Kur'ân, belâgat ve fesâhatindeki mükemmelliği, benzersiz ve etkileyici üslubu, kendisine has nazmı, lafız ve manalarındaki uyum ve güzelliği ile Hz. Muhammed'in (sav) nübüvvetinin en büyük mucizesi olmuştur. Kur'ân'ın mûciz bir kelim olması, i'câzının hangi hususiyetinde olduğu sorularını da beraberinde getirmiş, böylece i'câzu'l-Kur'ân konusu üzerine yoğunlaşan âlimler bu hususta birbirinden değerli görüşler ortaya koymuşlardır. Bu konuda görüş serdeden âlimlerden birisi de Faḥruddîn er-Râzi olmuştur. er-Râzî i'câzu'l-Kur'ân konusuyula ilgili olarak önce *Nihâyetu'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz* isimli müstakil bir eser telif etmiş daha sonra tefsirinde de konuyu etraflıca ele almıştır.

er-Râzî *Nihâyetu'l-îcâz* isimli eserinde, i'câzu'l-Kur'an konusunu veciz bir şekilde ele almayı tasarlamıştır. Kur'ân'ın hem manaları hem de lafızlarının fesâhat ve belâgati ile mûciz olduğunu ifade eden er-Râzî, fesâhat ve belâgati oluşturan unsurları tespit etmeye yönelik olarak teşbih, istiare, mecaz, kinaye, takdim-te'hir, hazf, fasl-vasl gibi beyân ve meâni konuları üzerinde durmuştur. er-Râzî eseri telif etme gerekçesini, 'Abdulkâhîr el-Curcânî'nin i'câzın delilleri ve belâgatın inceliklerini konu alan iki eserinde ele almış olduğu belâgat konularını, önemli ve önemsiz olanları belirlemek, değişmesi gerekeni değiştirmek ve açıklanması gerekeni açıklamak suretiyle tertip etmek olarak açıklamıştır.

Bu eserin, er-Râzî'nin belâgat alanındaki görüşlerini ortaya koymak ve belâgat konularını ele almadaki üslup ve yöntemini anlamak açısından önemli olduğu düşüncesinden hareketle araştırmanın konusu *Faḥruddîn er-Râzi ve Nihâyetu'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz İsimli Eseri* olarak belirlenmiştir. Araştırma kapsamında er-Râzî'nin eseri telif etme gayesi, konuları tertibi, belâgat konularına bakışı, eserin muhtevası ve özellikleri gibi hususlar ele alınmıştır.

er-Râzî'nin bu kitabının belâgat konularına yeni bir bakış açısı getirdiği veya yeni bir fikir ortaya koyduğu söylenemez, ancak el-Curcânî'nin eserlerinden daha fazla istifade edilmesine imkân sağladığı bir gerçektir. Değeri azımsanmayacak bir ilmi çabanın tezahürü olan bu kitabı tanıtmak gayesiyle yapılan bu çalışmanın er-Râzî'nin belâgat ilmine katkısını anlamak bakımından faydalı olacağı kanaatindeyiz.

B. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Çalışmamız, giriş ve iki bölümden müteşekkil olup, birinci bölümde Fahrüddîn er-Râzî'nin hayatı, yetiştiği dönem, ilim tahsili ve seyahatleri, ilmî kişiliği ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmanın konusu ve kapsamı gereği ele alınan hususlarda çok fazla teferruata yer verilmemiştir. Müellifin eserleri ile ilgili muhtelif kaynaklarda farklı taksimatlar bulunuyorsa da bu çalışmada eserler ait oldukları ilimler bağlamında bir tasnife tâbi tutulmuştur. er-Râzî'ye nispet edilen eserlerin sayısının oldukça fazla olması sebebiyle sadece telif edildiği alanda öne çıkan eserler tanıtılmaya çalışılmış, diğerlerinin isimleri zikredilmiştir.

İkinci bölümde ise, er-Râzî'nin *Nihâyetu'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz* isimli eseri çeşitli yönlerden ele alınıp incelenmiştir. Konusu, te'lif edilme sebebi, nüshalarının tanıtımı, yöntemi ve üslûbu, muhtevâsı, gibi hususlar çerçevesinde eserin özelliklerinden bahsedilmiştir. Eserin muhtevâsı ile ilgili bölümde eserde yer alan bölümler hakkında kısa bilgiler verilmiş, kavramsal açıklamalardan uzak bir şekilde konunun kapsamını aşacak ayrıntılara yer verilmemiştir. Eserde kullanılan istişhâd yöntemi hakkında da bilgiler verilmiş, konuyu anlamaya katkı sağlayacak derecede örnekler zikredilmiştir. Ayrıca eserin telifinde kendisinden istifade edilmiş olan kaynaklara da kısaca değinilmiştir. Sonuç bölümünde elde edilen bilgiler ışığında konunun genel bir değerlendirmesi yapılmıştır.

er-Râzî'nin araştırmaya konu olan eseri, el-Curcânî'nin belâgat alanındaki iki önemli eserinin muhtasarı konumunda olması sebebiyle eser, el-Curcânî'nin

eserleri ile mukayeseli olarak ele alınmış, ayrıca er-Râzî'nin kendisine has telif yöntemi ve üslubu hakkında bilgiler verilerek eserin belâgat alanına katkısından bahsedilmiştir.

Çalışmada, *Nihâyetu'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz* isimli eserin Nasrullah Hacımüftüoğlu tarafından tahkik edilmiş baskısı esas alınmıştır. Araştırma süresince, müellif ve eserleri hakkında bilgi veren temel kaynakların yanısıra İbn Ebî Uşaybi'a'nın, *'Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Eṭṭbbâ*, Muhammed Sâlih ez-Zerkân'ın *Faḥruddîn er-Râzî ve Ârâ'uhu'l-Kelâmiyye ve Felsefiyye*, Muhsin 'Abdulhamîd'in *er-Râzî Mufessiran*, Taha Câbir Alvânî'nin *el-Îmâm Faḥruddîn er-Râzî ve Musannefâtuh*, isimli eserlerinden mümkün olduğunca istifade edilmiştir. Ayrıca hayatı, eserleri ve düşünce tarihindeki yeri açısından er-Râzî'yi tanıtmayı amaçlayan ve on yedi makaleden oluşan *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Faḥruddîn er-Râzî* isimli çalışma da kronolojik olarak er-Râzî'nin eserlerini ele alması ve er-Râzî'nin belâgat ve i'caz ile ilgili görüşlerini incelemesi açısından müracaat edilen kaynaklar arasındadır. er-Râzî'nin eserleri ile ilgili kapsamlı ve önemli bilgilerin yer aldığı *Faḥruddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak* isimli doktora çalışması da araştırmaya sağladığı katkı bakımından oldukça önemlidir.

BİRİNCİ BÖLÜM

FAHRUDDÎN er-RÂZÎ'NİN HAYATI

ESERLERİ ve İLMÎ KİŞİLİĞİ

1. Hayatı ve Yetiştığı Çevre

Faḥruddîn er-Râzî'yi daha iyi tanımak ve belâgat alanındaki görüşlerini daha doğru tespit edebilmek amacıyla bu bölümde, er-Râzî'nin hayatı, ilim tahsili, hoca ve öğrencileri, ilmî seyahatleri ve eserleri hakkında bilgi sunulacaktır.

1.1. İsmi, Nesebi, Künyesi

Faḥruddîn er-Râzî'nin künye ve nisbeleri ile birlikte tam ismi, “el-İmâm el-'Allâme Hucetu'l-Hak Ebu'l-Me'âlî Ebu'l-Fedâil Faḥruddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Huseyin b. Hasan b. Ali er-Râzî eṭ-Ṭaberistânî el-Mekkî el-Bekrî et-Teymî el-Ḳureşî eş-Şâfi'î el-Eş'arî'dir. Hz. Ebû Bekir soyundan geldiği için el-Ḳuraşî, et-Teymî, el-Bekrî, Şâfi'î mezhebine bağlı olduğu için eş-Şâfi'î, itikatta Eş'arî olduğu için de el-Eş'arî nisbelerini almıştır. Künyesi, Ebû Abdullah, Ebu'l-Me'âlî ve Ebu'l-Fadl'dır. Aslen Taberistanlı olmasına rağmen, doğum yeri olan Tahran'ın batısında bulunan Rey şehrine nispet edilmiştir. Babasının hatip olmasından dolayı İbnu'l-Ḥaṭîb ve İbn Ḥaṭîbu'r-Rey olarak bilinen er-Râzî, ilmi ve şöhreti sebebiyle daha çok Faḥruddîn er-Râzî ve el-Faḥr b. el-Ḥaṭîb ve Faḥru'r-Râzî ismiyle bilinmektedir.¹

¹ Ali b. Muhammed İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-Târîḫ*, Dâru Sâdır, Beyrut 1966, XII, 288; Ebu'l-Abbas Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr b. Ḥallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân* (thk. İhsan Abbâs), Dâru Sâdır, Beyrut 1978, IV, 248-252; Salâhuddîn Ḥalil b. Aybek eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât* (thk. Ahmed el-Arnaûṭ, Türkî Mustafa), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2000, IV, 175; Muvaffakuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım b. Ebî Uşaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ' fi Ṭabakâti'l-Eṭubbâ'* (thk. Nizâr Rizâ), Dâru Mektebeti'l-Hayât, Beyrut ts, s. 462; Cemâluddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Yûsuf el-Ḳıffî, *İḥbâru'l-'Ulemâ' bi Aḥbâri'l-Hukemâ'* (thk. İbrahim Şemsuddîn), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005, s. 219-220; Tâcuddîn Ebu'n-Naşr Abdulvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Subkî, *Ṭabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ* (thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv), Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, Kahire, ts., VIII, 81-82; Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Ömer b. Keşîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetu'l-Maârif, Beyrut 1966, XIII, 55; Ebu'l-Felâh Abdulḥayy b. Ahmed b. Muhammed İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab fi Aḥbâri men Zeheb*, Dâru'l-Fikr, y.y. 1979, V, 21; Celâluddîn Abdurrahman es-Suyûṭî, *Ṭabakâtu'l-Müfessirîn* (thk. Ali Muhammed Ömer), Mektebetu Vehbe, Kahire 1976, s. 115; Muhammed Huseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, Kahire 1961, I, 290; Muhsin 'Abdulhamîd, *er-Râzî Mufessiran*, Dâru'l-Hurriyye, Bağdat 1394/ 1974, s. 13.

er-Râzî, İran'ın başkenti Tahran civarındaki Rey şehrinde, 25 Ramazan 544/ 25 Ocak 1150 tarihinde bir rivayete göre de 543/1149² tarihinde dünyaya gelmiştir.³ Babası Ziyâuddîn Ömer (ö. 559/1164) bir Eş'arî kelâmcısı ve Şâfi'î fıkıhçısıdır. Etkili ve güzel hitabeti sebebiyle kendisine Hâfîbu'r-Rey denilmiştir. Dedelerinden el-Hasen b. Ali zengin bir tüccar olup kırk yıl Mekke'de ikamet etmiştir.⁴

1.2. Hoca ve Talebeleri

er-Râzî, çok erken yaşta ilim tahsiline başlamıştır. İlk olarak babası Ziyâuddîn Ömer'den ders almıştır. Babası, usûl ilimlerini İmâmu'l-Haremeyn el-el-Cüveynî'nin öğrencisi olan Ebu'l-Kâsım el-Ensârî'den (ö. 512/1118), furû ilimlerini ise yine el-Cüveynî'nin öğrencisi Muhyissunne el-Begavî'den (ö. 516/1122) okumuştur. er-Râzî, *Tahsilu'l-Hak* ve *er-Riyâzu'l-Mûnika* isimli eserlerinde, usûl ilimlerindeki öğrenim silsilesini şu şekilde aktarmaktadır: Babası Ziyâuddîn Ömer, Ebu'l-Kâsım Süleymân b. Nâsır el-Ensârî, Ebu'l-Me'âlî Abdulmelik el-Cuveynî (ö. 478/1085), Ebû Muhammed Abdullah (b. Yusuf el-Cuveynî) (ö. 438/1047), Ebû İshâk İbrâhim el-İsferâyînî (ö. 418/1027), Ebu'l-Hasan el-Bâhilî (ö. 370/980), Ebu'l-Hasan el-Eş'arî (ö. 321/933), Ebû Ali el-Cubbâ'î (ö. 303/916). Furû ilimlerindeki öğrenim silsilesini ise şu şekilde nakletmektedir: Ziyâuddîn Ömer, Ebû Muhammed el-Huseyin b. Mes'ûd el-Ferra' (el-Begavî), Kâdı Huseyin el-Mervezî (ö. 462/1069), Kaffâl el-Mervezî (ö. 417/1026), Ebû Zeyd el-Mervezî (371/981), Ebû İshâk el-Mervezî (ö. 340/951), Ebu'l-'Abbas Ahmed b. el-Sureyc (ö. 306/918), Ebu'l-Kâsım el-Enmâtî (ö. 288/901), Ebû İbrâhim İsmâil el-Muzenî (ö. 264/877), İmam Şâfi'î (ö. 204/820), İmam Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Nâfi' (ö. 117/735), Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), Ömer b. Hattâb ve Hz. Muhammed (s.a.v). Bazı kaynaklarda et- Tâbesî⁵

² es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, VIII, 85; Taşköprizâde Ahmed b. Mustafa, *Miftâhu's-sa'âde ve Mişbâhu's-Siyâde fî Mevzu'âtî'l-'Ulûm*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrût, 1985, II, 102-103.

³ İbn Hâllikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, IV, 252; es-Subkî, *a.e.*, VIII, 85; Muhammed Sâlih ez-Zerkân, *Fahruddîn er-Râzî ve Ârâ'uhu'l-Kelâmiyye ve Felsefiyye*, Dâru'l-Fikr, Kahire 1383/1963, s. 15-16.

⁴ Süleyman Uludağ, *Fahrettin er-Râzî*, Kültür Bakanlığı yay., Ankara 1991, s. 1-2.

⁵ eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 176.

ve Mahmud b. Ali el-Hummuşî de er-Râzî'nin hocaları olarak zikredilmekte⁶ ise de bu rivayetler tarihi gerçeklere uygun düşmemektedir.⁷

er-Râzî, kelâm, fıkıh, fıkıh usulü, tefsir, felsefe, tıp, gramer, edebiyat gibi alanlarda pek çok talebe yetiştirmiş ve onlar da er-Râzî'nin ilmî üslubunu, kullanarak onun üslup ve yöntemini devam ettirmişlerdir. Talebelerinden bazılarının isimleri şöyledir:

Kuţbuddîn el-Mışrî (ö. 618/1221), Ziyâuddîn b. Mes'ûd el-Fârisî (ö. 622/1225), İbn 'Uneyn (549-630/1154-1232), Reşîduddîn el-Fergânî (ö. 632/1234), Sadruddîn Ali es-Serahsî, Şemsuddîn el- Hûyi (583-637/1187-1240), Şemsuddîn el-Hüsrevşâhi (580-652/1184-1254), Efdaluddîn el-Huncî (590-654/1194-1248), İzzuddîn ez-Zencânî (ö. 655/1254), Tâcuddîn el-Urmevî (575-656/1179-1258), Ahi Evren Mahmud el-Hûyi (566-659/1171-1261), Zeynuddîn el-Keşşî, Şihâbuddîn en-Nîsâbûrî, Ebû Ya'lâ el-Mâlînî, Ebû Ahmed el-Beylekânî, Abdulcebbâr el-Cîlî, Abdulaziz b. Muhammed ed-Dımeşkî ed-Dehlevî, Şerafuddîn Ebû Bekr b. Muḥammed el-Herevî, Azîzuddîn İsmâil el-Mervezî.⁸

1.3. Vefâtı

İki yüze yakın⁹ eser telif eden ve pek çok talebe yetiştiren er-Râzî, Ramazan bayramının ilk günü, 1 Şevval 606/ 29 Mart 1209'da Herât'ta ahirete irtihâl etmiştir.¹⁰ Kerrâmîler¹¹ tarafından zehirlendiği de rivayet edilmiştir.¹² er-

⁶ Ebû Abdillâh Şihâbuddîn Yâkut b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ': İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb* (thk. İhsan Abbâs), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993, VI, 2586.

⁷ Hayri Kaplan, *Faḥruddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak* (doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001, s. 19.

⁸ İbnu'l-İbrî, Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muḥtaşari'd-Duvel*, Dâru'l-Meşrik, Beyrut, 1992, s. 254; İbn Ebî Uşaybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 462, 471.

⁹ İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 55.

¹⁰ İbn Ebî Uşaybi'a, *a.e.*, s. 466; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, IV, 252; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 176-177.

¹¹ Kerrâmîler iman nazariyeleri bakımından Allah ve sıfatları konusunda teşbih ve teccime dayanan fikirleri dolayısıyla Sıfatiyye, Mücessime veya Müşebbihe'nin alt grupları arasında sayılmıştır. Yanlış akideleri sebebiyle er-Râzî tarafından tenkit edilmişlerdir. Sönmez Kutlu, "Kerrâmiyye", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 294.

Râzî vefatından sekiz ay önce 21 Muharrem 606/ 26 Temmuz 1209'da Herât'ta talebesi olan Ebû Bekr b. Ali el-İsfahânî'ye yazdırmış¹³ olduğu vasiyetinde, ölümünün gizli tutulmasını, şer'î usullere uygun olarak kefenlenip Muzdâhân köyü yakınlarında bulunan Muşâkıb dağı civarına defnedilmesini istemiştir. Kendisini mülhitlikle suçlayan hasımlarının kabrine zarar vermemesi için vasiyetine uygun olarak Herât bölgesindeki Muzdâhân köyü yakınlarına defnedilmiştir.¹⁴ er-Râzî'nin aslında kendi evine defnedildiği halde hasımlarını yanıltmak için Muzdâhân köyü yakınlarına defnedilmiş gibi gösterildiği de rivayet edilmiştir.¹⁵

2. İlim Tahsili

Erken yaşta ilim tahsiline başlayan er-Râzî, hadis, fıkıh ve kelâm ilimlerinde, ilk olarak babası Ziyâuddîn Ömer'den (ö. 559/1164) ders almıştır. Babası usûl ilimlerini Nîsâbur'da, İmâmu'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin öğrencisi olan Ebu'l-Kâsım el-Ensârî'den (ö. 512/1118) furû ilimlerini ise yine el-Cüveynî'nin öğrencisi Muhyissunne el-Begavî'den (ö. 516/1122) okumuştur.¹⁶ İlk bilgilerini ve özellikle de fesâhatini Begavî'nin yanında yetişen, kelâm ilmine dair *Gâyetu'l-Merâm*¹⁷ isimli iki ciltlik eseriyle tanınan ve aynı zamanda zamanının en iyi kelâmcılarından olan babasından alan er-Râzî, görüş ve düşüncelerinde çoğunlukla ondan etkilenmiştir.¹⁸

¹² es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, VIII, 86; İbnu'l-Kıfî, *İhbâru'l-'Ulemâ*, s. 220; İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 55; ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I, 291; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 181.

¹³ İbn Ebî Uşaybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 466; es-Subkî, *a.e.*, VIII, 90.

¹⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, IV, 252; İbnu'l-Kıfî, *a.e.*, s. 220; es-Subkî, *a.e.*, VIII, 92-93.

¹⁵ İbnu'l-Kıfî, *a.e.*, s. 220; İbnu'l-İbrî, *Târîhu Muhtaşari'd-Duvel*, s. 240.

¹⁶ Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Hayatı, Hâmileri, İlmî ve Siyasî İlişkileri", *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî* (ed. Ömer Türker, Osman Demir), İsam yay, İstanbul 2013, s. 45.

¹⁷ es-Subkî bu eseri incelemiş ve onu ehlistünet kitapları içinde en güzel kitaplardan biri olarak değerlendirmiştir. 'Abdulhamîd, Muhsin, *er-Râzî Mufessiran*, s. 13.

¹⁸ İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 55-58; Muhsin 'Abdulhamîd, *er-Râzî Mufessiran*, s. 13-14; Şerafettin Gölcük, *Kelam Tarihi*, Esra yay., Konya 1992, s. 155; Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Razi" *DİA*, TDV, İstanbul, 1995, XII, 89-95.

Babasının vefatından sonra eğitimini devam ettirmek üzere Rey'den Simnân'a giderek orada, Kemâluddîn es-Simnânî'den fıkıh dersleri, daha sonra Rey'e dönerek İşrakî filozofu Sühreverdî el-Maktûl'ün (ö. 587/1191) öğrencilerinden olan Mecdüddîn el-Cîlî'den kelâm ve felsefe derslerini almıştır.¹⁹ Merağa'da ders vermek için Rey'den ayrılan hocası el-Cîlî ile beraber gittiği Merağa'da da ondan ders almaya devam etmiştir.²⁰ Mecdüddîn el-Cîlî'nin er-Râzî'nin kendisinden uzun süre ilim tahsil ederek en çok istifade ettiği hocası olduğu belirtilmektedir.²¹ Burada kelâm ilmini ciddi bir şekilde öğrenen ve felsefe ile tanışan er-Râzî'nin, tahsilini tamamladığında kelâm ve felsefe sahasında eser telif edecek derecede ilmî birikimi olmuştu.

Tahsiline devam ettiği esnada İmâmu'l-Haremeyn'in kelâm ilmine dair *eş-Şâmil* isimli eserini ezberlemiş kendi ifadesiyle on iki bin varak tutan eserleri ezberlemeden kelâm konusunda ders vermesi için kendisine izin verilmemiştir. er-Râzî fıkıh usûlünde Mutezile âlimi Ebu'l-Huseyin el-Basrî ile el-Gazzâlî'den de istifade etmiş, *el-Maḥşûl* isimli eserini yazarken Ebu'l-Huseyin'in *el-Mû'temed* ve el-Gazzâlî'nin *el-Mustaşfâ* isimli eserini esas almıştır.²²

Uzun ve yorucu tahsil hayatının ardından er-Râzî, başta, fıkıh, kelâm, felsefe olmak üzere nahv, belâgat, tıp, mantık gibi daha pek çok ilimde kendisini yetiştirmiş biri olarak tedris faaliyetlerine devam etmek için seyahatlere başlamıştır.²³ Yapmış olduğu bu seyahatler, onun ilmî şöhreti açısından oldukça önemlidir.²⁴

¹⁹ İbn Ebî Uşaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 462; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, DİB, Ankara 1988, II, 238-239; İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, IV, 250; Yavuz, "Fahredden er-Razi" *DİA*, XII, 89; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 176.

²⁰ İbn Ḥallikân, *a.e.*, IV, 250.

²¹ Yâkut el Hamevî, *Mu'cemu'l-Udebâ'*, VI, 2591-2592; İbn Ebî Uşaybi'a, *a.e.*, s. 462.

²² İbn Ḥallikân, *a.e.*, IV, 250-252; eş-Şafedî, *a.e.*, IV, 176; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn* (nşr. Şerafettin Yaltkaya, Rifat Bilge), İstanbul 1941, II, 1615-1616; Uludağ, *er-Râzî*, s. 4.

²³ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ravza, İstanbul 2008, II, 488-489.

²⁴ İbn Ebî Uşaybi'a, *a.e.*, s. 462-465.

3. Seyahatleri

er-Râzî, Curcân, Tûs, Herât, Harizm, Buhâra, Semerkant, Hucend, Belh, Gazne, Horasan gibi yaşadığı dönemin önemli ilim ve kültür merkezlerine seyahatlerde bulunmuştur.²⁵ İlim merkezi şehirleri ziyaret edip ilmini geliştirmek, halka açık olarak yapılan münâzaralarda rüşünü ispat etmek, ayrıca bir sultan veya devlet ricâlinin veya âlimlere destek veren zengin ailelerin himayesinde daha rahat ilmi faaliyetlerde bulunmak gayesiyle yirmi dokuz, otuz yaşlarında (573-574/1177-1178) seyahatlere başlayan²⁶ er-Râzî, Eş'arî âlimlerinden kelâm ve akâid; Şafi'î ulemâsından da fıkıh ve usûl-i fıkıh dersleri alarak bir Eş'arî kelâmcısı ve Şafi'î fakihi olarak yetişmiştir.²⁷

Kelâm, felsefe ve metafizik konularında yetenekli hevesli ve bu konulara meraklı olan er-Râzî, Horasan'da el-Farâbî ve İbn Sînâ'nın eserlerinden çokça istifade ederek bilgisini daha da artırmıştır.²⁸ Tıp, lügat, nahiv vb. alanlarda ilim aldığı hocaları tam olarak tespit edilemediği için, bu ilimleri kendi okuma ve tecrübesi ile öğrenmiş olabileceği ifade edilmiştir.²⁹

er-Râzî hakkında bilgi veren, İbnu'l-Kıfî (ö. 646/1248), İbn Ebî 'Uşaybi'a (ö. 668/1270), Ebû Şâme el-Makdisî (ö. 665/1266), İbn Hallikân (ö. 681/1282) gibi VII./XIII. asır müelliflerinin -ki İbn Ebî 'Uşaybi'a er-Râzî'nin talebesinin talebesidir- naklettiği bilgiler ışığında er-Râzî'nin yapmış olduğu seyahatler hakkında detaylı bir bilgiye ulaşmak mümkün değildir. Her ne kadar er-Râzî bazı eserlerinde bulunduğu yerlere işaret etmiş olsa da seyahatleri hakkında çok fazla bilgiye yer vermemiştir. Bu sebeple, hangi tarihlerde nerelerde bulunduğu ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır.³⁰

²⁵ eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 176.

²⁶ Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, 20-21.

²⁷ Uludağ, *er-Râzî*, s. 3.

²⁸ İbnu'l-Kıfî, *İhbâru'l-'Ulemâ'*, s. 220; Uludağ, *er-Râzî*, s. 4.

²⁹ ez-Zerkân, *Fahrüddîn er-Râzî*, s. 19.

³⁰ Uludağ, *a.e.*, s. 5.

Ömrünün çoğunu Rey’de geçiren er-Râzî, babasının vefatının ardından ilk olarak Simnân’a sonrasında ise Merağa’ya gitmiş, Rey’e tekrar döndükten sonra ilk olarak Harizm’e seyahatte bulunmuştur.³¹ er-Râzî’nin önce Horasan şehirlerinden Serahs’ta bir süre kaldığı, burada tabip olan Abdurrahmân es-Serahs’ın ikram ve yardımlarına mazhar olduğu daha sonra Serahs’a çok yakın olan Nisâbur’da buranın önde gelenlerinden es-Sadr Kıvâmuddîn Suheyl İbnu’l-Azîz el-Müstevfi’nin himayesinde çalıştığı, ilme önem veren ve büyük bir kütüphanesi olduğu tahmin edilen bu zat için *Nihâyetu’l-îcâz*, *el-Mebâhisu’l-Meşrikiyye*, muhtemelen *Nihâyetu’l-Ukûl* gibi önemli eserleri (575-576/1179-1180) tarihlerinde telif ettiği, sonraki yıllarda ise, *el-Muhassal (el-Envâru’l-Kıvâmiyye)*, *Tahsîlu’l-Hak*, gibi eserleri ona ithaf ettiği, daha sonrasında fıkıh ve kelâm konularında ilmî münâzaralarda bulunmak üzere Harizm’e gittiği de nakledilmektedir.³²

er-Râzî, Harizm’de bulunduğu esnada Mutezilî âlimlerle³³ yapmış olduğu münâzaralar sebebiyle hasımlarının baskısı sonucu Harizm’den ayrılmak zorunda kalmış ve Rey’e dönmüştür.³⁴ Bir süre sonra tahminen (580/1184) senesinde Maverâünnehir’e doğru yola çıkmış ve Serahs üzerinden Buhâra’ya geçmiştir.³⁵

Serahs’ta Abdurrahmân b. Abdulkерim ile tanışıp dost olmuş İbn Sînâ’nın *el-Kânûn* isimli eserini onun için şerh etmiştir.³⁶ Buhâra’da Hanefî âlimlerinden Radıyyuddîn en-Nisâbûrî, Şerâfuddîn el-Mes’ûdî, Ruknuddîn el-Kazvinî ile fikhî konularda; Nuruddîn es-Sâbûnî ile itikâdî konularda münâzaralar yapmış, büyük takdir ve beğeni toplamıştır.³⁷

³¹ Taşköprizâde, *Miftâhu’s-sa’âde*, II, 103; Muhsin ‘Abdulhamîd, *er-Râzî Mufessiran*, s. 14; İbn Hâllikân, *Vefeyâtu’l-A’yân*, IV, 250.

³² Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 21-22.

³³ Taşköprizâde, *a.e.*, II, 103.

³⁴ İbn Hâllikân, *a.e.*, IV, 250; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi’l-Vefeyât*, IV, 176; es-Subkî, *Tabakâtu’ş-Şâfi’iyyeti’l-Kübrâ*, VIII, 86.

³⁵ ez-Zerkân, *Fahrüddîn er-Râzî*, s. 19.

³⁶ eş-Şafedî, *a.e.*, IV, 176; İbn Hâllikân, *a.e.*, IV, 250.

³⁷ İbn Hâllikân, *a.e.*, IV, 250; es-Subkî, *a.e.*, VIII, 86; İbnu’l-İmâd, *Şezerâtu’z-Zeheb*, V, 21; Muhsin ‘Abdulhamîd, *a.e.*, s. 14-15.

Mazeoğullarından yardım görme ümidiyle geldiği Buhârâ'da beklediği ilgi ve desteği bulamayan er-Râzî, buradan ayrılmış³⁸, Semerkant, Hücend, Benâkit, Gazne ve diğer Hint beldelerine gitmiş ve sonrasında Rey şehrine dönmüştür. Bir süre sonra Bamyân, Gazne ve Horasan'a gitmiş, bu bölgelerin emir ve sultanlarından iltifat ve ikram görmüştür.³⁹

er-Râzî, İran, Türkistan, Afganistan ve Hindistan bölgelerindeki bazı şehirlerde bulunduktan sonra kendisinin Şeyhu'l-İslâm olarak isimlendirildiği Herât'a (600/1203) yerleşerek hayatının geri kalan kısmını burada geçirmiştir.⁴⁰ Buradaki medreselerde tedris faaliyetine devam etmiş, Harizm ve Horasan bölgelerini, Merv, Nisâbûr, Rey gibi ilim ve kültür merkezi olan şehirleri ziyarete devam etmiş, pek çok eserin telifine önceki dönemlere nazaran hız vermiştir.⁴¹

4. Eserleri

er-Râzî, tefsir, islam hukuku, Arap dili, kelâm, mantık, felsefe gibi birçok alanda yaklaşık iki yüze yakın⁴² eser telif etmiş olan ilmî birikimi oldukça sağlam bir müelliftir. Eserlerinin sayısını kesin bir şekilde ifade etmek mümkün değildir; zira eserlerinden bir kısmı günümüze kadar gelmişse de bir kısmı elimize ulaşmamıştır. Bir kısmının ise günümüze kadar ulaşıp ulaşmadığı belli değildir. er-Râzî'nin eserlerinden bazıları, bir veya birkaç defa basılmışsa da, çoğu hala çeşitli kütüphelerde yazma halinde bulunmaktadır.⁴³

er-Râzî'nin eser verdiği alanlar ve eserlerin sayıları ile ilgili farklı tespitler bulunmaktadır. Bir esere birden fazla isim verilmiş olması veya er-Râzî nisbesini

³⁸ İbnu'l-Ğıfî, *İhbâru'l-'Ulemâ'*, s. 220; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, IV, 250; İbnu'l-'İbrî, *Târîhu Muhtaşari'd-Duvel*, s. 240.

³⁹ İbn Hallikân, *a.e.*, IV, 250; eş-Şafedî, *el-Vâfi bil'l-Vefeyât*, IV, 176; Taşkoprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, II, 103; es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfi'iyeti'l-Kübrâ*, VIII, 86; İbn Ebî Uşaybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 462-466; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, V, 21; İbnu'l-Eşîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, XII, 151-152; İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 55.

⁴⁰ İbnu'l-Ğıfî, *a.e.*, s. 220; es-Subkî, *a.e.*, VIII, 86.

⁴¹ Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 26.

⁴² İbn Keşîr, *a.e.*, XIII, 55.

⁴³ Uludağ, *er-Râzî*, s. 41.

alan Rey’li yazarlardan bazılarının eserlerinin sehven ya da er-Râzî’nin şöhretinden ve otoritesinden istifade etmek için kasıtlı olarak kendisine nispet edilmesi gibi durumlar sebebiyle eser sayısının artmış olabileceği, ifade edilmektedir.⁴⁴ Muhtelif kaynaklarda ve er-Râzî ile ilgili yapılan çalışmalarda tespit edildiği kadarıyla eserlerinden bir kısmı şunlardır:

a) Tefsir

«*Esrâru’t-Tenzîl / Esrâru’t-Tenzîl ve Envâru’t-Te’vîl*⁴⁵ / *Esrâru’t-Tenzîl ve Ahbâru’t-Te’vîl*»⁴⁶: Telif tarihi 595, 596/1198, 1199 olan eserin, usûl ilmi (tevhid, kelâm), furu’ ilmi (fıkıh), ahlak ilmi, münacat ve dualar olmak üzere dört bölüm olarak yazılması planlanmış, fakat ilk bölümü bile tamamlanamamıştır. Elimizde bulunan bölüm bol miktarda ayet ve hadis, sahabe sözlerinden alıntılar içermekte olup, konular felsefî, kelâmî ve tasavvufî açıdan son derece güzel bir şekilde ele alınmıştır. Bazı kaynaklarda, er-Râzî’nin tefsir sahasındaki eserleri arasında kabul edilen ve ‘*Acâibu’l-Kur’ân*’ ismiyle yayınlanmış eserin *Esrâru’t-Tenzîl*’in eksik baskısından ibaret olduğu belirtilmiştir. *Esrâru’t-Tenzîl*’in muhteva itibariyle tefsir sahasındaki eserlerden biri olarak kabul edilmesinin isabetli olmayacağı da ifade edilmiştir. Eserin tam baskısı Bağdat 1411/1990’de; Eksik baskısı ise Beyrut 1412/1992’de yapılmıştır.⁴⁷

«*et-Tefsîru’l-Kebîr*»⁴⁸: Telif tarihi 592-606/ 1196-1210. er-Râzî’nin tefsirine yönelik bütün atıfları *et-Tefsîru’l-Kebîr* şeklindedir. Tabakât kitapları, onun bu eserini *Mefâtîhu’l-Ğayb* olarak isimlendirdiğini belirtirlerse de bu tür bir ifadeye er-Râzî’de henüz rastlanmamıştır. Tefsirinin tamamlanıp tamamlanmadığı ile ilgili olarak farklı görüşler bulunmaktadır. Rivayet ve dirayet yönteminin her

⁴⁴ Uludağ, *a.e.*, s. 43-44.

⁴⁵ İbnu’l-Kıfî, *İhbâru’l-‘Ulemâ*, s. 220; ez-Zerkân, *Faḥruddîn er-Râzî*, s. 62.

⁴⁶ eş-Şafedî, *el-Vâfî bil’l-Vefeyât*, IV, 179.

⁴⁷ Kaplan, *Faḥruddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 296-297.

⁴⁸ İbnu’l-Kıfî, *a.e.*, s. 220-221; İbn Ebî Uşaybi’a, *‘Uyûnu’l-Enbâ*, s. 470; İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu’l-A’yân*, IV, 249.

ikisini de kullanmakla beraber te'vil'e geniş yer vermesi sebebiyle daha çok dirayet tefsiri karakteriyle meşhur olmuştur.⁴⁹

«*Tefsîru Sûreti'l-Bakara*»⁵⁰: Bakara sûresinin 286 ayetinin tefsirini konu alan bu müstakil çalışmanın naklî değil tamamen aklî açıklamalara dayandığı ifade edilmiştir.⁵¹

«*et-Tenbîh 'alâ Ba'dı'l-Esrâri'l-Mûde'ati fî Suveri'l- Kur'ân/ Tefsîru Sûreti'l-İhlâş*»⁵²: Eserin girişinde yer alan “Bu, Kur'ân'ın sûrelerinde bulunan bazı sırlara dikkati çekmek amacıyla yazdığım risaledir.” ifadesinden hareketle eserin isminin belirlenmiş olduğu söylenebilir. Eserin er-Râzî tarafından belirlenmiş bir isminin olmadığı ifade edilmiştir. İhlas, A'lâ, Tîn, 'Asr surelerinin tefsirinden ibaret olan eserde her bir sûreye bir fasıl ayrılarak, ilahiyyat, nübüvvet, meâd, salih ameller konuları özlü bir şekilde ele alınmıştır.⁵³

b) Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh

«*Ahkâmu'l-Kıyasi's-Şer'î/ İbtâlu'l-Kıyâs*»⁵⁴: 580/1184'ten sonra telif edilmiştir. Kıyası kabul etmeyenlerin görüşleri, onlara yönelik tenkitler ve kıyasın delil oluşunun ispatı konusundaki açıklamalardan müteşekkil olan eserin tamamlanmadığı ifade edilmiştir.⁵⁵

⁴⁹ Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 369-373; Eşref Altaş, “Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi, *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî*” (ed. Ömer Türker, Osman Demir), İsam yay, İstanbul 2013, s. 141-142.

⁵⁰ İbnu'l-Kıfî, *İhbâru'l-'Ulemâ*, s. 221; İbn Ebî Uşaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, s. 470.

⁵¹ eş-Şafedî, *el-Vâfî bil'l-Vefeyât*, IV, 179.

⁵² İbn Ebî Uşaybi'a, *a.e.*, s. 470; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-'Arifîn Esmâ'u'l-Mu'ellifîn ve Âşâru'l-Muşannifîn* (nşr. İbnulemin Mahmut Kemal İnal, Avni Aktuç), İstanbul 1955, II, 107; eş-Şafedî, *a.e.*, IV, 180.

⁵³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 449; Taha Câbir el-'Alvânî, *el-İmâm Fahrüddîn er-Râzî ve Musannefâtuh*, Dâru's-Selâm, Kahire 2010, s. 149.

⁵⁴ Bağdatlı İsmail Paşa, *a.e.*, II, 107.

⁵⁵ İbnu'l-Kıfî, *a.e.*, s. 221.

«*el-Maḥşûl min/fi 'İlmi'l-Uşûl*»: Telif tarihi 576/1180 olup Fıkıh usulüne dair meşhur bir eserdir.⁵⁶ İlk baskısı, Tâhâ Câbir Feyyâz el-'Ulvânî tahkikiyle Riyad'da (1399/1979), ikinci baskısı Beyrut'ta 1412/1992 yapılmıştır.

«*Mebâḥiṣu'l-Cedel*»⁵⁷: Eserin 575-579/1179-1183 tarihleri arasında telif edildiği tahmin edilmektedir. Fıkıhın usûl ve furû sahalardaki örneklerini de içerecek şekilde, istidlâl ve cedel yöntemlerini dört bölümde ele alan bir eserdir. Beyrut'ta 1413/1992'de basılmıştır.

«*el-Müntehab*⁵⁸ *mine'l-Maḥşûl / Müntehabu'l-Maḥşûl*»⁵⁹: *el-Maḥşûl*'un ihtisarından ibaret olan eser, kaynakların birçoğunda er-Râzî'ye ait gösterilmekle beraber, eserin er-Râzî'nin talebesine ait olduğu ifade edilmiştir. Riyad'da 1406/1985 tarihinde basılmıştır.

«*en-Nihâyetu'l-Bahâ'iyye fi'l-Mebâḥiṣi'l- Kıyâsiyye*»⁶⁰: Telif tarihi 588-602/1192-1206. Fıkhi konularda kıyas esasına dayalı olarak Şâfiî'lerin Hanefilerden ayrıldıkları hükümleri yüz yetmiş mesele halinde Şâfiî'leri savunur bir biçimde ele almaktadır.⁶¹

c) Arap Dili ve Edebiyatı

«*'Arâ'isu'l-Muḥaṣṣal fi Nefâ'isi'l-Mufaṣṣal*⁶² / *el-Muḥaṣṣal fi Şerhi'l-Mufaṣṣal*⁶³ / *Şerhu'l-Mufaṣṣal*⁶⁴»: 601/ 1205'ten önce telif edilmiştir.⁶⁵ ez-Zemahşerî'nin (ö.538/1075) gramerle ilgili meşhur eseri *el-Mufaṣṣal*'ın şerhidir.

⁵⁶ el-'Alvânî, *el-İmâm Fahrüddîn er-Râzî*, s. 179.

⁵⁷ İbnu'l-Kıfî, *İḥbâru'l-'Ulemâ*, s. 221.

⁵⁸ eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 179; İbnu'l-İmâd, *Şezerâtu'z-Zeheb*, V, 21.

⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1616; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-Ârifîn*, II, 108.

⁶⁰ eş-Şafedî, *a.e.*, IV, 179.

⁶¹ ez-Zerkân, *Fahrüddîn er-Râzî*, s. 102.

⁶² Muhsin 'Abdulhamid, *er-Râzî Mufessiran* s. 47.

⁶³ İbnu'l-Kıfî, *a.e.*, s. 221.

⁶⁴ İbn Ḥallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, IV, 249; eş-Şafedî, *a.e.*, IV, 180.

⁶⁵ Muhsin 'Abdulhamid, *a.e.*, s. 47.

Bazı kaynaklara göre bu şerh tamamlanamamıştır.⁶⁶ Bilinen tek yazma nüshası Medine Arif Hikmet Kütüphanesi/ Nahv no:146'da bulunmaktadır.

«*el-Muḥarrer fî Ḥaḳâiki'n-Nahv/ el-Muḥarrer fî'n-Nahv*»⁶⁷: Telif tarihinin 575/1179'dan önce olması muhtemeldir. Zira *el-Maḥşûl*'da bu esere atıfta bulunmuştur. Arap grameri ile ilgilidir.

«*Nihâyetu'l-Îcâz fî Dirayeti'l-Î'câz*»⁶⁸: Telif tarihi 575-576/ 1179-1180 olan eser, Abdulkâhir el-Curcânî'nin *Delâilu'l-Î'câz* ve *Esrâru'l-Belâğa* isimli eserlerinin muhtasarı niteliğinde olup, çeşitli belagat konularını ihtiva etmektedir.

d) Kelâm

«*el-Berâhînu'l-Bahâ'iyye*»⁶⁹: Telif tarihi 595-596/ 1199-1200 olan eser, Arapça *el-Erba'in*'in içeriği ile aynı olup farsçadır. Kırk meselede kelâmî konular incelenir. *el-Erba'in*'in tam bir tercümesi olmakla beraber önemli ilave cümleler de mevcuttur.⁷⁰ Tahran'da 1341/1962'de basılmıştır.

«*el-Erba'in fî Uşûli'd-Dîn*»⁷¹: 595/1199'da telif edilen eser kelâm ilmiyle ilgili kırk meseleyi fasıllar halinde ele almaktadır. Baskılar; Haydarâbâd 1353/1934, Kahire 1406/1986.

«*Fadâ'ilu's-Şahâbe*»: İsminden de anlaşılacağı üzere, eser sahabenin üstünlüklerini konu almaktadır.⁷²

«*el-Halk ve'l-Ba's*»⁷³: Telif tarihi 591-595/ 1195-1199 olup, âlemin hudûsundan hareketle, Allah'ın varlığını ispatlamaya yönelik mukaddime ve sekiz baktan müteşekkil, kelâm alanına ait bir eserdir.

⁶⁶ İbn Ebî Uşaybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 470; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 180.

⁶⁷ eş-Şafedî, *a.e.*, IV, 180.

⁶⁸ İbn Ebî Uşaybi'a, *a.e.*, s. 470; eş-Şafedî, *a.e.*, IV, 180; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, II, 108.

⁶⁹ İbnu'l-Kıffî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 221; İbn Ebî Uşaybi'a, *a.e.*, s. 470.

⁷⁰ Kaplan, *Faḫruddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 283.

⁷¹ İbnu'l-Kıffî, *a.e.*, s. 221; es-Subkî, *Ṭabakâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ*, VIII, 87; İbn Ebî Uşaybi'a, *a.e.*, s. 470; eş-Şafedî, *a.e.*, IV, 179.

⁷² İbnu'l-Kıffî, *a.e.*, s. 221; İbn Ebî Uşaybi'a, *a.e.*, s. 470; eş-Şafedî, *a.e.*, IV, 180.

«*el-Hamsîn*⁷⁴ *fî Uşûli'd-Dîn*»⁷⁵: Telif tarihi 599-602/1203-1206 olup Farsçadır. Kelâma dair bazı önemli konular elli mesele halinde ele alınmıştır. Eser Arapçaya çevrilmiş ve birçok nüshası Arapça çevirisi şeklindedir.⁷⁶

«*İşmetu'l-Enbiyâ*»⁷⁷: er-Râzî'nin *el-Mahsûl* isimli eserinde isminin geçmesinden hareketle telif tarihinin 575/1179'dan önce olduğu tahmin edilmektedir.⁷⁸ İsmet sıfatıyla ilgili ayetleri te'vil etmeksizin sadece zahiri anlamlarını esas alarak peygamberlere çeşitli günahlar isnat edenlerin görüşlerini tenkit etmeye yönelik bir çalışmadır.⁷⁹ Baskıları: Kahire 1355/1936 (el-Matba'atu'l-Müniriyye), Humus, 1389/1969 (el-Mektebetu'l-İslâmiyye), Kum 1364/1985 (el-Kutubu'n-Necefi), Cidde 1406/1986 (Dâru'l-Matba'ati'l-Hadîse), Beyrut 1409/1988 (Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye).

«*İşârâtu'n-Nuzzâr ilâ Leîâ'ifi'l-Esrâr/ İrşâdu'n-Nuzzâr ilâ Leîâ'ifi'l-Esrâr*⁸⁰/ *Tenbîhu'l-İşâre*⁸¹/ *el İşâre fî 'İlmi'l-Kelâm*»⁸²: Telif tarihinin 565-574/1170-1179 olması muhtemeldir. Kelâm alanına dair bu eser, dört baktan ibaret bir mukaddime ve her biri üçer baktan oluşan beş fasıldan ibarettir. Söz konusu eserde, Allah'ın varlığının ispatı, isimleri, sıfatları, filleri, peygamberlik ve diriliş konuları ele alınmıştır.

⁷³ İbnu'l-Kıfî, *İhbâru'l-Ulemâ*, s. 221; İbn Ebî Uşaybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ*, s. 470; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 179; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetu'l-Ârifîn*, II, 107.

⁷⁴ eş-Şafedî, *a.e.*, IV, 179.

⁷⁵ İbnu'l-Kıfî, *a.e.*, s. 221; İbn Ebî Uşaybi'a, *a.e.*, s. 470; Bağdatlı İsmail Paşa, *a.e.*, II, 107; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 725.

⁷⁶ Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 301.

⁷⁷ İbnu'l-Kıfî, *a.e.*, s. 221; İbn Ebî Uşaybi'a, *a.e.*, s. 470; eş-Şafedî, *a.e.*, IV, 180; Kâtib Çelebi, *a.e.*, II, 1141.

⁷⁸ İbn Ebî Uşaybi'a, *a.e.*, s. 470.

⁷⁹ Kaplan, *a.e.*, 307.

⁸⁰ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, IV, 249; eş-Şafedî, *a.e.*, IV, 180; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, II, 104; Kâtib Çelebi, *a.e.*, I, 67.

⁸¹ İbnu'l-Kıfî, *a.e.*, s. 221.

⁸² el-'Alvânî, *el-İmâm Fahrüddîn er-Râzî*, s. 168.

«*Levâmi'ü'l-Beyyinât fi(Tefsîri)'l Esmâ' ve's-Şifât/ Levâmi'ü'l-Beyyinât fi Şerhi Esmâ'illâh ve's-Şifât*⁸³/ *Şerhu Esmâ'illâhi'l-Hüsna*»⁸⁴: Telif tarihi 595/1198'dir. Allah'ın isimleri ve sıfatları hakkında kelâmî ve tasavvufî açıklamaların yer aldığı müstesna eserlerden birisidir.⁸⁵ Baskıları; Kahire 1323/1905, Tahran 1364/1945, Kahire 1396/1976, Beyrut 1404/1984 ve 1410/1990.

«*el-Meţâlibu'l-Âliye fi'l-Hikme/ fi Uşûlu'd-Dîn/ fi 'İlmi'l-Kelâm*»⁸⁶: Günümüze ulaşan bazı yazma nüshaları esas alınarak yapılan baskısına göre eser şu dokuz kitaptan müteşekkildir: “*ed-Delâ'il 'alâ İsbâti'l-İlâh*”, “*et-Tenbîh 'alâ Delâ'ili't-Tevhîd ve't-Tenzîh*”, “*eş-Şifâtu'l-İcâbiyye*”, “*Mebâhişu'l-Hudûş ve'l-Kıdem*”, “*ez-Zemân ve'l-Mekân*”, “*el-Heyûlâ*”, “*el-Ervâhu'l-Âliye ve's-Sâfile (Nefs)*”, “*en-Nübüvvât*”, “*el-Cebr(el-Ğazâ') ve'l-Ğader*”. Kendi içinde kitaplardan oluşan eser, mantık, genel konular: vücud, mahiyet, vücûb, imkân, illet vb., tabîî ilimler, (ahlak da dahil) ilâhiyyât (kelâm) konuları şeklinde tertip edilmiştir. Ancak eser üzerine yapılan telhis çalışmaları da dâhil bu kitaplardan günümüze ulaşabilenler sadece ilâhiyyât kısmına ait olanlardır.⁸⁷

«*el-Muħaşşal*⁸⁸ *fi 'İlmi'l-Uşûl*⁸⁹/ *Muħaşşalu Efkâri'l-Müteğaddimîn ve'l-Müte'ahħirîn mine'l-'Ulemâ' ve'l-Hukemâ' ve'l-Mütekelimîn/ el-Envâru'l-Ğivâmiyye fi'l-Esrâri'l-Kelâmiyye*»: Belirtilen son ismin bizzat er-Râzî tarafından belirlenmiş olduğu, diğerlerinin mukaddimede geçen bir cümleden hareketle başkaları tarafından verilmiş olduğu belirtilmektedir. Telif tarihi 582-

⁸³ İbnu'l-Ğıfî, *İhbâru'l-'Ulemâ'*, s. 221; İbn Ebî Uşaybi'a, *Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 470; Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn*, II, 1035, 1569.

⁸⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, IV, 249; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 180; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, II, 104.

⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bk: Kaplan, *Faħruddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 312-313.

⁸⁶ İbn Ebî Uşaybi'a, *a.e.*, s. 470; Taşköprizâde, *a.e.*, II, 104, 105; İbnu'l-Ğıfî, *a.e.*, s. 221; eş-Şafedî, *a.e.*, IV, 179; İbn Hallikân, *a.e.*, IV, 249.

⁸⁷ Kaplan, *a.e.*, s. 328.

⁸⁸ İbnu'l-Ğıfî, *a.e.*, s. 221; İbn Ebî Uşaybi'a, *a.e.*, s. 470; İbn Hallikân, *a.e.*, IV, 249; eş-Şafedî, *a.e.*, IV, 179; Taşköprizâde, *a.e.*, II, 104, 160.

⁸⁹ Kâtib Çelebi, *a.e.*, II, 1614.

586/1186-1190 olan eser, Kelam ilminin çeşitli meselelerini konu almaktadır. Baskıları: Kahire 1323/1905, 1408/1987, Beyrut 1913/1992.

«*Nihâyetu'l-'Ukûl fî Dirâyeti'l-Uşûl*»: Telif tarihi 575-576/1179-1180 olup kelâmî konuları yirmi başlıkta inceleyen geniş hacimli bir eserdir.

«*Şerhu'l-İrşâd*»: 576/ 1180 tarihinden sonra telif edilmiştir. Kelâm konularıyla ilgili olan eserin, el-Cüveynî'nin (ö. 478/ 1085) *Kitâbu'l-İrşâd*'ın şerhi olabileceği ifade edilmiştir.⁹⁰

«*Te'sîsu't-Tağdîs*»⁹¹: Bu eserin yazma nüshalarındaki mukaddime kısmında, bizzat er-Râzî tarafından belirlenmiş orijinal isim *Te'sîsu't-Tağdîs*'tir. *Esâsu't-Tağdîs* olarak ortaya çıkan ismin, Mısır baskılarında esas alınan nüshadaki müstensih hatasından veya dizgideki bir hatadan kaynaklandığı ifade edilmiştir. Telif tarihi 598/1202 olan eser⁹², Allah hakkında tecsim ve teşbihi kabul edenlerin görüşlerini, delillerini, ayet ve hadislerde geçen te'vili gerektiren sıfatları kelâmî açıdan ele almaktadır.⁹³

e) Felsefe, Mantık ve Ahlak

«*el-Âyâtü'l-Beyyinât*»: er-Râzî'nin bu isimle anılan biri küçük diğeri büyük iki eseri mevcut olup ikisi de mantık ile ilgilidir. Büyük olanı 597/1200 tarihinden önce yazılmıştır⁹⁴, muhtasar olan *el-Âyâtü'l-Beyyinât* on fasıldan ibarettir.

«*el-Hüdâ*»: 605/1028 veya öncesinde telif edilen eser mantık ve hikmet konularını ele almaktadır.

⁹⁰ Kaplan, *Fahruddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, 354.

⁹¹ İbn Ebî Uşaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, s. 470; eş-Şafedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, IV, 179; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 209.

⁹² Eşref Altaş, "Fahreddin er-Râzî'nin Eserlerinin Kronolojisi", s. 131-132.

⁹³ Kaplan, *a.e.*, s. 377-380.

⁹⁴ er-Râzî telif tarihi 597/1201 olan *Lübabu'l-İşârât*'ta bu eserine atıfta bulunmuştur.

«*Lübâbu'l-İşârât*»⁹⁵: Telif tarihi 597/1201'dir. İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbîhât* isimli eserinin özeti niteliğindedir. Baskıları: Kahire 1299/1882, 1326/1908 ve 1355/1936.

«*el-Mebâhîsu'l-Meşrikiyye*»⁹⁶: Telif tarihi 575-576/1179-1180 olan eseri, er-Râzî, dini, ilmi ve idari yönden örnek bir şahsiyet olarak gördüğü, üstad diye nitelediği, Ebu'l Me'âlî Süheyl İbnu'l-Azîz el-Müstevfî'ye ithafen yazmıştır. Baskılar: Haydarâbat 1343/1924, Tahran 1386/1966, Beyrut 1410/1990.

«*el-Mulahhaş*»: Telif tarihi, 579/1184 olarak nakledilen eser, mantık ve hikmet ile ilgili konuları ihtiva etmektedir. Mantıkla ilgili olan bölüm, iki fasıldan oluşan bir mukaddime, kısımlara ve bablara ayrılan iki cümleden meydana gelmektedir. Hikmet ile ilgili ikinci bölüm, bablara ayrılan üç kitaptan ibarettir. Birinci kitapta; vücûd, mahiyet, teklik, çokluk, vücûb, imkân, kıdem, hudûs gibi genel konular beş babta; ikinci kitapta, cevher ve âraz konusu sekiz babta; üçüncü kitapta, ilm-i ilâhi konusu üç babta ele alınmaktadır.⁹⁷

«*er-Risâletu'l-Kemâliyye fi'l-Hakâ'iki'l-İlâhiyye*»⁹⁸: Mantık, hikmet ve tabiiyyat konularını on bölümde ele alan muhtasar bir eserdir. er-Râzî'nin talebelerinden Tâcuddîn el-Urmevî (ö. 656/1258) tarafından Arapçaya çevrilmiştir.⁹⁹ Tahran'da 1335/ 1956'da basılmıştır.

«*Şerhu'l-İşârât (ve't-Tenbîhât)*»¹⁰⁰: Eserin telif tarihi 575-576/1179-1180 yılları arasındır. İbn Sînâ'nın hacmi küçük olmasına rağmen kendi sahasında önemli bir yere sahip olan eseri, *el-İşârât ve't-Tenbîhât* isimli eserinin şerhidir. Eserde, *el-İşârât*'ın mantık ilmini ele alan ilk kısmı ve ilâhiyyât ve tabiiyyât ilimlerini inceleyen ikinci kısmı metin cümleleri ilk olarak İbn Sînâ'nın

⁹⁵ İbnu'l-Kıfî, *İhbâru'l-'Ulemâ'*, s. 221; İbn Ebî Uşaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 470; eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 180.

⁹⁶ İbnu'l-Kıfî, *a.e.*, s. 221; İbn Ebî Uşaybi'a, *a.e.*, s. 470; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 296, 317.

⁹⁷ Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 333.

⁹⁸ İbn Ebî Uşaybi'a, *a.e.*, s. 470; eş-Şafedî, *a.e.*, IV, 180; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetu'l-'Ârifîn*, II, 107.

⁹⁹ İbn Ebî Uşaybi'a, *a.e.*, s. 470.

¹⁰⁰ İbnu'l-Kıfî, *a.e.*, s. 221; eş-Şafedî, *a.e.*, IV, 180; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, IV, 249.

düşüncesine uygun şekilde tefsir başlığı altında açıklanarak daha sonra da tenkitleri yapılarak şerh edilmiştir. Baskıları: İstanbul 1290/1873, Kahire 1325/1907.

«*Şerhu 'Uyûni'l- Hikme*»¹⁰¹: İbn Sînâ'nın '*Uyûnu'l-Hikme* kitabının şerhi olan eser, 605-606/1209 tarihinde telif edilmiştir. '*Uyûnu'l-Hikme*'nin lafız ve ifadelerinin kısa ve alışılmışın dışında olması, maksatların sarih ve anlaşılır lafızlara dayanmaması, dolayısıyla herkesin kendi görüş ve anlayışına göre kitabı açıklamaya çalışması gibi sebeplerden dolayı er-Râzî bu eseri şerh etmiştir. Eser, mantık, tabiiyyât ve ilâhiyyât bölümlerinden oluşan metnin şerhidir. Kahire'de 1413/1992 ve Tahran'da 1415/1994'te basılmıştır.

f) Tıp, Astronomi ve Matematik

«*el-Ahkâmu'l-'Alâ'iyye fi'l-A'lâmi's-Semâviyye/ fi'l-Ahkâmi/ el-İhtiyârâtu'l-'Alâ'iyye/ el-İhtiyârâtu's-Semâviyye*». Telif tarihi (567-596/ 1172-1200) olan eser, ihtiyarât yani devlet idaresi ile ilgili işler başta olmak üzere yolculuk, savaş vb. çeşitli işlere başlamak için en uygun olan vaktin belirlenmesi ile ilgilidir.

«*el-Câmiu's-Şağîr*»: Tıp alanına dair bir eser olması muhtemeldir.¹⁰²

«*el-Ecvibe (Mektup)*»: Telif tarihi 606/1210 olan eser, daha önce adına *Şerhu Külliyâti'l-Kânûn*'u kaleme aldığı Abdurrahman es-Serahsî tarafından çözümü istenilen bazı müşkil meselelerin açıklamalarını içeren tıp alanına dair ufak hacimli bir eserdir.¹⁰³

«*el-Eşribe*»: Eserin tıp alanı ile ilgili olduğu söylenmiştir.¹⁰⁴

¹⁰¹ İbnu'l-Kıffî, *İhbâru'l-'Ulemâ*, s. 221; İbn Ebî Uşaybi'a, '*Uyûnu'l-Enbâ*', s. 470; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân*, IV, 249; eş-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 180.

¹⁰² Kaplan, *Fahruddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 284.

¹⁰³ Kaplan, *a.e.*, s. 292.

¹⁰⁴ İbn Ebî Uşaybi'a, *a.e.*, s. 470.

«*el-Firâse*»: İnsanın gözle görülür hallerinden yola çıkarak ahlakı ile ilgili sonuçlara ulaşmak anlamındaki firâse ilmini, çeşitleri, yöntemi ve genel kaideleri açısından ele alan bir kitaptır.¹⁰⁵

«*el-Hendese*»: Geometri ile ilgilidir.¹⁰⁶

«*İtelu'l-Ayn*»: Göz hastalıkları ve tedavileri hakkındaki bu çalışmanın tespit edilen tek nüshası talebesi, Abdulcabbâr el-Cîlî tarafından istinsah edilmiş olan *Şerhu Külliyyâti'l-Kânûn* sonuna eklenmiş ve er-Râzî'ni müsveddelerine dayanılarak yazılmış olan üç kısa eserin sonuncusu olarak yerini almıştır.¹⁰⁷

«*Şerhu (Külliyyâti)'l-Kânûn*»¹⁰⁸: Telif tarihi 573-574/1177-1178'de telif edilen eser, İbn Sînâ'nın *el-Kânûn* isimli eserinin, tıp ilminin teorik yönünü; pratik tıbbî hazırlık mahiyetindeki “külliyyât” kısmının şerhinden ibarettir.

Elbette ki er-Râzî'nin eserlerinin hepsi bu kadarla sınırlı değildir. Çalışmanın kapsamı gereği burada sadece eserlerinin bir bölümüne yer verilmiştir. er-Râzî'ye nispet edilen, ancak onun eseri olmadığı kesin olarak bilinen veya âidiyeti şüpheli olanlar ile bazı kitaplarda ve kütüphane kayıtlarında ortaya çıkan hatalar neticesinde er-Râzî'ye nispet edilen eserlerden bazıları ise şunlardır.

«'Acâ'ibu'l-Kur'ân», «Âğâz-u Encâm», «Aḥkâm-u Besmele», «el-Ahlâk ve Makâmâtü'l-Ârifîn», «el-Alâmâtü't-Tıbbiyye», «Âşara Âlâf Nükte fi'l-Cedel, Bahru'l-Ensâb», «el-Beyân ve'l-Burhân», «Bist Bâb», «el-Burhân fi Kirâati'l-Kur'ân», «el-Cevâhir», «Dekâ'iku'l-Hakâ'ik», «ed-Da've ilâ Tarîki'l-İlim», «ed-Durretu'l-Fâhira fi Şerhi'l-Muhâkemât», «Durratu'l-Tenzîl ve Ğurratu'l-Te'vil», «en-Mûzecu'l-'Ulûm», «Evşâfu'l-Eşrâf», «Hadâ'iku'l-Hakâ'ik», «el-Hâdi», «el-Hâvî fi't-Tıbb», «Mirsâdu'l-İbâd», «el-Muhtaşar fi'l-Manṭık», «el-Mübîn», «en-Nefsu'n-Nâtika ve Keyfiyyetu Ahvâlihâ», «Sirru'l-Esrâr», «Târîhu'd-Duvel», «et-Tıbyân fi'l-Meânî».

¹⁰⁵ Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 298.

¹⁰⁶ İbnu'l-Kıfî, *İhbâru'l-'Ulemâ'*, s. 221; İbn Ebî Uşaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ'*, s. 470.

¹⁰⁷ Kaplan, *a.e.*, s. 305.

¹⁰⁸ İbnu'l-Kıfî, *a.e.*, s. 221; İbn Ebî Uşaybi'a, *a.e.*, s. 470.

er-Râzî'ye nispet edildiđi halde ona ait olmayan veya aidiyeti řüpheli olan eserler hakkında çeřitli kaynaklarda daha tafsilatlı bilgiler yer almaktadır. Ancak çalıřmanın sınırları dűřünűlerek burada sadece eserlerin isimleri zikredilmiřtir.

İlmî, siyasî ve fikrî műnakařaların yođun olarak yařandığı bir dönemde hemen her alanda son derece önemli eserler telif etmiř olan er-Râzî, gűrűř ve dűřűnceleri ile tesiri asırları ařan bir âlimdir. er-Râzî, műstakil eserleri ile kendisinden sonraki dűnemlere ıřık tutmuř, řerh çalıřmaları ile de farklı alanlarda birçok temel eserin sonraki dűnemlere aktarılması ve onlardan daha kolay istifade edilmesine imkan sađlamıřtır.

İKİNCİ BÖLÜM

er-RÂZÎ'NİN NİHÂYETU'L-ÎCÂZ FÎ

DİRÂYETİ'L-Î' CÂZ İSİMLİ ESERİ

1. Eserin Tanıtımı

Bu bölümde er-Râzî'nin belagat alanında öne çıkan *Nihâyetu'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz* isimli eseri, konusu, muhtevası, bölümleri, özellikleri, üslup ve yöntemi bakımından ele alınarak eserin Arap dili ve belâgatındaki öneminden bahsedilecektir.

1.1. Eserin İsmi Konusu ve Telif Nedeni

Eserin ismi, “نهایة الإيجاز في دراية الإعجاز” “*Nihâyetu'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz*” olarak er-Râzî tarafından kitabın mukaddimesinde belirtilmektedir.¹⁰⁹ Ayrıca, *et-Tefsîru'l-Kebîr*'de “دلائل الإعجاز” diyerek er-Râzî, bu kitaba işaret etmiştir. İbn Hâllikân; “مختصر في الإعجاز”¹¹⁰, eş-Şafedî; “اختصار دلائل الإعجاز” diye¹¹¹, es-Suyûfî ise; “اعجاز القرآن” diyerek¹¹² eserlerinde bu kitabı zikretmişlerdir. *Nihâyetu'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz*, i'câzı kavrama konusunda ihtisârın son noktası demektir. Kur'ân'ın i'câzı konusunu ele almaya yönelik telif ettiği bu eserinde¹¹³ er-Râzî, 'Abdulkâhîr el-Curcânî'nin (ö. 471/1078) *Esrâru'l-belâğa (Belâgatin Sırları/İncelikleri)* ve *Delâ'ilu'l-i'câz (İ'câzın Delilleri)* isimli iki önemli eserini telhis etmiştir. Her ne kadar, 'Abdulkâhîr'in “*Risâletu's-şâfiye*” isimli eserini kitabın telif sebebini açıkladığı bölümünde, zikretmemişse de giriş bölümünde, Kur'ân'ın i'câzı bağlamında fesâhat ve belâgat konularını ele alması bu risalenin mana olarak muhtevasına işaret etmektedir.¹¹⁴ er-Râzî kendisinin, bahsi geçen bu iki kitabı mütalaa ettikten sonra her ikisinden de faydalı hususları ve kıymetli maksatları topladığını, sonrasında düzenleme, tertip etme ve tashih ederek takrir etme şeklinde bir sistem gözettiğini belirtmiştir. Kapalı bölümleri her babta bilinen

¹⁰⁹ Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Nihâyetu'l-îcâz fî Dirâyeti'l-î'câz* (thk. Nasrullah Hacımüftüoğlu), Dâru Sâdir, Beyrût, 2004, s. 25.

¹¹⁰ İbn Hâllikân, *Vefeyâtu'l-A'yân* IV, 249.

¹¹¹ eş-Şafedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IV, 180.

¹¹² es-Suyûfî, *Tabakâtu'l-Müfessirîn*, s. 116.

¹¹³ İbn Ebî 'Uşaybi'a, *'Uyûnu'l-Enbâ*, s. 470.

¹¹⁴ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Fahreddin er-Râzî'nin Belâgat ve İ'câz Teorisi”, *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî* (ed. Ömer Türker, Osman Demir), İsam yay, İstanbul 2013, s. 267-268.

tasniflendirmelerle bölümlere ayırdığını belirten, ayrıca gereksiz ve yorucu uzatmalardan ve aşırı kısaltmalardan kaçındığını ifade eden er-Râzî, kitabını *Nihâyetu'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz* diye isimlendirdiğini söyleyerek bu kitabı âli meclisi's-sadr'a yani Ebu'l-Me'âlî Sehîl b. el-'Azîz el-Müstevfî'ye takdim ettiğini ifade etmiştir.

Kur'ân'ın nazmı ile mûciz olduğu düşüncesi, pek çok âlim tarafından üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur. Bu konuda muhtelif görüşler ortaya koyanlar olmakla birlikte esas itibariyle hepsi Kur'ân'ın i'câzını çeşitli vecihlerle ispatlama gayretinde olmuşlardır. Kur'ân'ın nazmı ile mûciz olduğunu savunan ilk kişinin el-Câhîz olduğu ve onun bu konuda telif ettiği kitabının elimize ulaşmamış olduğu ifade edilmektedir. Kur'ân'ın i'câzı meselesini oldukça geniş bir şekilde ele alan, aynı zamanda kendisinden önceki ulemanın görüşlerini de sistematik bir şekilde kendisinden sonraki nesillere aktaran nazm nazariyesinin esaslarını ortaya koyan, 'Abdulkâhîr el-Curcânî olmuştur. Her ne kadar Ebû Hilal el-'Askerî, er-Rummânî, el-Hattâbî, el-Bâkıllanî gibi âlimler nazm konusu ile paralel görüşleri daha önce dile getirmişlerse de el-Curcânî'nin bu konudaki fikirleri daha fazla bilinir olmuştur.¹¹⁵ Bunun sebebi, el-Curcânî'nin konuyu daha kapsamlı bir şekilde ele alması ve nazm nazariyesinin kural ve hükümlerini bütüncül bir şekilde ortaya koymuş olmasıdır. el-Curcânî'nin nazm konusundaki görüşleri kendisinden sonraki ez-Zemaşerî (ö. 538/1143), er-Râzî (ö. 606/1209), el-Şazvînî (ö. 739/1338) gibi belâgat sahasının önemli âlimleri tarafından da benimsenmiştir.

Belâgat ilminin müstakil bir ilim olarak sistematik hale gelmesinde son derece önemli bir yer sahip olan 'Abdulkâhîr el-Curcânî, i'câzu'l-Kur'ân ile ilgili olarak, "*Delâ'ilu'l-i'câz*" ve "*Esrâru'l-belâga*" isimli iki önemli eser telif etmiş, bu eserleri yazarken Kur'ân'ın i'câzı konusunu ele alan daha önceki eserlerden de önemli ölçüde istifade etmiştir. İlk eseri olan *Esrâru'l-belâga*'da, istiâre, mecaz, teşbih, kinaye gibi beyan konularını derinlemesine inceleyerek nazm nazariyesinin ispatına bir mukaddime sunmuştur. Bu eseriyle beyan ilmini ortaya koyan el-

¹¹⁵ Enver Arpa, "İ'câzu'l-Kur'ân Konusuna Farklı Bir Yaklaşım", *AÜİFD*, Ankara, XLIII/1 (2002): s. 97.

Curcânî'nin, ikinci eseri *Delâ'ilu'l-i'câz*'ı telif etmedeki gayesi i'câz delillerini ortaya koymaktır. Bu eserinde, fesâhat belâgat, mecaz, kinaye, istiâre, teşbih, takdim ve te'hir, hazf ve zıkr, vasl ve fasl, haber çeşitleri, kasr, îcâz, itnâb gibi konuları ele almış, sözün üstünlük ve güzelliğinin cümleden bağımsız müfret yani tek tek kelimelerde değil, kelimelerin oluşturduğu söz diziminde yani nazmda olduğu görüşünü ispatlamaya çalışmıştır. Bu eseriyle de el-Curcânî'nin belâgat ilminin ilmi meânî kısmını kurduğu söylenmektedir. 'Abdulkâhirin üçüncü eseri olan *er-Risâletu'îş-şâfiye*'si ise belâgat tartışmalarına yer verilmeksizin doğrudan doğruya Kur'ân'ın i'câzına tahsis edilmiştir. Bu risalede ele alınan konuların temel gayesi Kur'ân'ın mûciz olduğunu, bu i'câzın da nazm ve telifinde mündemiç bulunan fesâhatinden kaynaklandığını ortaya koymaktır. 'Abdulkâhir'in birbirini tamamlayan bu üç eserini er-Râzî "mukaddime" ve iki "cümle" olarak söz konusu eserinde telhis etmiştir.¹¹⁶

er-Râzî, ilmi beyanın önemi ve değerinden bahsederek 'Abdulkâhir el-Curcânî'nin bu ilmin usûl ve kurallarını, hükümlerini çıkardığını, delillerini ve burhanlarını düzenlediğini ve bu ilmin hakikatlerini ortaya çıkarıp onun incelik ve güzelliğini araştırıp inceleyerek bu alanda "*Delâ'ilu'l-i'câz*" ve "*Esrâru'l-belâğa*" isimli iki kitap tasnif ettiğini ifade etmiştir. Bu iki kitapta bilinmeyen kaideleri, şaşırtıcı incelikleri, akli yönleri, nakli delilleri, edebi güzelliği ve kendisinden önceki âlimlerden kimsenin sözünde bulunmayan ve râsih ulemadan kendisinin dışında kimsenin erişemediği Arap diline ait konuları topladığını belirterek el-Curcânî'nin bu husustaki mahâretini methetmiştir. Bununla birlikte er-Râzî el-Curcânî'nin bu ilmin usulünü, kısımlarını, ilkelerini ve hükümlerini çıkartan, ortaya koyan kişi olması sebebiyle, yani bu alana ağırlık vermesinden dolayı, bab ve fasıllarda bir tertip gözetmeyi ihmal etmiş olduğunu ve sözü gereğinden fazla uzatmış olduğunu ifade etmiş¹¹⁷ ve kendisinin "*Nihâyetu'l-îcâz fî dirâyeti'l-i'câz*" isimli eseri telif etmekteki gayesini, el-Curcânî'nin belâgat alanında son derece önemli bir yere sahip olan bu eserlerini, gereksiz uzatmalardan ve manayı ihlal eden kısaltmalardan kaçınarak daha kolay ve anlaşılır bir tertip ve

¹¹⁶ Hacımüftüoğlu, "Fahredden er-Râzî'nin Belâgat ve İ'câz Teorisi", s. 266-268.

¹¹⁷ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 24-25.

tasnifle muhtasar bir şekilde ortaya koymak olarak açıklamıştır. er-Râzî daha sonra, Allah Teâlâ'dan (c.c) bu hususta kendisini doğru ve isabetli olana muvaffak kılması, hata ve karışıklıktan sakındırması temennisiyle kitabın içeriği hakkında kısa bir bilgilendirme yapmıştır.

er-Râzî söz konusu kitabı mukaddime ve iki bölüm olarak tertip etmiştir. Mukaddime iki kısımdan teşekkül etmektedir. Bunlardan birinci kısımda Kur'ân'ın muciz oluşu ve i'cazının fesâhatinde oluşu, ikincisinde ise, ilmi fesâhatin değeri ve kıymeti ele alınmıştır. Kitabın birinci bölümü kelimeler yani lafızlar konusu etrafında şekillenmiş olup iki başlıktan oluşmaktadır. İkinci bölüm ise nazm yani kelimelerin oluşturduğu söz dizimleri konusuna tahsis edilmiş ve altı başlıkta ele alınmıştır.

1.2. Eserin Nüshaları

Eserin muhtelif kütüphanelerde pek çok nüshası bulunmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa bölümünde 2284, 2285, 2286 numaralı üç nüsha; Laleli kütüphanesinde 2924 numaralı nüsha Bağdatlı Vehbi 64 numaralı, Köprülü 1450 numaralı ve Topkapı kütüphanesi 1657 numaralı nüsha bunlardan bazılarıdır. Türkiye kütüphanelerinde on beş nüsha daha bulunmaktadır.¹¹⁸ Eserin bilinen ilk matbu nüshası 2 Şa'bân, hicrî 1317/1899 senesinde Kâhire'de basılmıştır.¹¹⁹ Daha sonra Nasrullah Hacımüftüoğlu tarafından tahkik edilerek 1424/2004 Beyrut'ta Dâru Sâdır tarafından neşredilmiştir.¹²⁰

Eserin, çalışmada istifade edilen tahkikli neşrinde muhakkik, metnin teşekkülünde hepsi müellif asrında istinsah edilmiş üç yazma nüsha ve Kâhire'de hicrî 1317 senesinde basılmış matbu bir nüshayı esas aldığını ifade etmiştir. Esas aldığı nüshaları ifade etmek için (ك), (ب), (ش), (م) harflerini kullanmıştır. Nüshalarla ilgili olarak aktardığı bilgiler¹²¹ şu şekildedir:

¹¹⁸ Kaplan, *Fahrüddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak*, s. 341-342.

¹¹⁹ el-'Alvânî, *el-İmâm Fahrüddîn er-Râzî*, s. 191.

¹²⁰ er-Râzî, *Nihâyetu'l-İcâz*, s. 13.

¹²¹ er-Râzî, *a.e.*, s. 13-14.

(ك) Nüshası: İstanbul'daki Köprülü kütüphanesindeki 1450 numaralı köprülü nüshasıdır. Doksan sekiz varaktan oluşmaktadır, her sayfada yirmi bir satır vardır. Hicrî 628 senesinde Ahmed b. İbrâhim b. İsâ eliyle kaydedilmiştir. Bu nüsha en eski ve müellifin vefatına en yakın nüshadır. Muhakkik kendisinin yanında bunun nüshaların en sahihi olduğunu ifade etmiştir. Bunun sebebinin adı geçen müstensihin bunun sonuna “imkânlar ölçüsünde mukayese edilmiş ve doğrulanmıştır/ tashih edilmiştir” ibaresini kaydetmiş olması ile açıklamıştır. Bu sebeple metnin teşekkülünde bu nüshayı asıl olarak seçtiğini ve (ك) harfi ile simgelediğini, bununla (كوبري) kelimesinin ilk harfini kastettiğini ifade etmiştir.

(ب) Nüshası: Bağdatlı Vehbî (Vehbi Bağdâdî) nüshasıdır. İstanbul Süleymaniye kütüphanesinde yer alan 64 numaralı bu nüsha doksan sekiz varaktan oluşmaktadır ve varağın her sayfasında on yedi satır vardır. Muḥammed Abdulaziz b. Abdulkâdir b. Abdulhâlik el-Ensârî tarafından hicrî 651 senesinde Dımaşk'ta yazıya geçirilmiştir. Muhakkik bu nüshanın, rivayetindeki itina ve eski oluşu bakımından daha önce bahsi geçen (ك) nüshasına denk olduğunu belirtmiştir. Müellifin vefatından 45 yıl sonra yazıldığını, bu sebeple de tahkik için ikinci bir nüsha olarak bunu seçtiğini ifade etmiştir. Bu nüshayı (بغدادلي) kelimesinin ilk harfinden hareketle (ب) harfi ile simgelediğini belirtmiştir.

(ش) Nüshası: Şehîd Ali Paşa nüshasıdır. İstanbul Süleymaniye kütüphanesinde 2285 numaralı bu nüsha doksan üç varaktan meydana gelmektedir. Satır sayısında (ب) nüshasına uygundur, yani her sayfasında on yedi satır bulunmaktadır. Mansur b. Şihâb tarafından hicrî 693 senesinde yazılmıştır. Bu nüsha da (شهيد) kelimesinin ilk harfinden hareketle (ش) harfi ile simgelenmiştir. Muhakkik bu nüshanın kanaatine göre sıhhat ve önem bakımından ikinci nüsha olduğunu, çünkü başka bir nüshaya arz edildiğini ve imkanlar ölçüsünde doğrulanmış olduğunu ifade etmiştir.

(م) Nüshası: Kitap Kâhire’de 1317 senesinde basılmıştır. Bugün üzerinden çok zaman geçmesi sebebiyle nadir metinler mesabesinde olduğunu belirten muhakkik, bu matbu nüshaya ulaşmanın el yazması nüshalara ulaşmaktan daha zor olduğunu ifade etmiştir. Uzun bir araştırmanın sonucunda Allah’ın (c.c) yardımı ile İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde İzmirli İsmail Hakkı (İsmail Hakkı İzmirî) kısmında -3021 numaralı- onu bulduğunu ve tahkik için dördüncü nüsha olarak aldığını söylemiştir. Bu nüshayı (م) harfi ile simgelediğini ve bununla (المطبوعة) kelimesinin ilk harfini kastettiğini ifade etmiştir. Bu matbu nüshanın dilbilgisi, yazım hataları ve tahrifler ve de bazı kelime ve ibarelerin hazfi, satırlar arasındaki takdim-te’hir gibi nâsihin bilgisizliğine ve dikkatsizliğine delâlet eden kısaltma ve eksiklikler sebebiyle gerçekten kötü olduğunu bu sebeple de tahkikte en son yazma nüsha olarak tercih ettiğini açıklamıştır.

1.3. Eserin Özellikleri

er-Râzî, eseri telif etme gayesine uygun bir şekilde, oldukça kapsamlı ve detaylı bir tasnif ve bölümlendirme neticesinde, cümle, kısım¹²², bab, fasıl, rükün¹²³, kaide¹²⁴, vech¹²⁵, taraf¹²⁶, fayda¹²⁷, durum¹²⁸, ifadelerini kullanarak konuları tertip etmiştir.

el-Curcânî’nin eserlerinde systemsiz bir şekilde ele alınan konuları, ana hatları ile önce mukaddime ve iki cümle etrafında toplamış, mukaddimedede, Kur’ân’ın i’câzı ve fesâhat konularından bahsetmiş, birinci bölümün ilk iki faslında, lafzın manaya delâleti, fesâhat ve belâgatin tanımı gibi hususlar üzerinde durmuş, böylece ileride belâgat ilmiyle ilgili olarak ele alınacak konuların temel hedefi ve hareket noktası hakkında özlü bir giriş yapmıştır. Eserin başında ele aldığı konular, onun i’câzın unsurları olan fesâhat ve belâgat konularını eserin

¹²² er-Râzî, *Nihâyetu’l-Îcâz*, s. 58, 152.

¹²³ er-Râzî, *a.e.*, s. 48.

¹²⁴ er-Râzî, *a.e.*, s. 73, 87, 103, 132, 160, 193.

¹²⁵ er-Râzî, *a.e.*, s. 35, 36, 170, 241.

¹²⁶ er-Râzî, *a.e.*, s. 51.

¹²⁷ er-Râzî, *a.e.*, s. 236, 238.

¹²⁸ er-Râzî, *a.e.*, s. 195.

muhteviyatı ve gayesi açısından son derece önemsedğini göstermektedir. Nitekim kitabın hatime kısmında da Kevser suresindeki i'câz yönü ve müteşâbihin hikmeti gibi mevzuları ele aldığı ve ayrıca Kur'ân hakkında ortaya atılan tenâküz, gereksiz uzatma ve tekrarlar olduğu iddialarının geçersizliğini savunduğu bir bölüme yer vermesi, kitabın başından sonuna kadar kitabı telif etmedeki esas gayesinin ne olduğunu net bir şekilde ortaya koymaktadır. Mukaddimeden sonra er-Râzî, “cümle” olarak ifade ettiği bir tertip sistemi ile kitabı iki cümle yani iki bölüm olarak telif etmiş, sonrasında her iki bölümde de çeşitli terimler kullanarak konuları sınıflandırmıştır.

Müfredât konusuna tahsis ettiği ilk bölümde; haberin hükümleri, hakikat-mecaz, teşbih, istiâre, kinaye gibi ilmi beyanın dört konusunu ve ilmi meânî'nin bir konusunu beş kâide olarak bölümlendirmiştir.¹²⁹ Bu kaidelerin birinci, ikinci ve beşincisinde sadece fasıllara yer vermiş, üçüncü ve dördüncüsünde ise bab- fasıl şeklinde konuları taksim etmiştir. İkinci bölümü ise altı bab ve bunlarla alakalı fasıllar şeklinde tertip etmiş ve bu bölümde meânî ilminin konuları olan takdim-te'hir, fasl-vasl, hazf, îcâz konularını ele almıştır.¹³⁰ Hâsılı kelam, *Esrâru'l-belâga*'daki beyan ilminin konuları ile *Delâ'ilu'l-i'câz*'daki meânî ilminin konularını, ilk bölümde müfredât, ikinci bölümde, nazm konusu etrafında birleştirip özetlemiştir.

Eserin tasnif ve tertip usulü hakkında kısa bir değerlendirme yapmak gerekirse, er-Râzî, kendisinden önce yazılmış olan pek çok eserde dağınık halde bulunan belâgat konularını karmaşıklık ve belirsizlikten kurtararak sistemli bir hale getirmeyi hedeflemiş bunun için telifinde ayrıntılı ve oldukça kapsamlı bir tertip sistemi gözetmiştir. Konuları; cümle, kısım, kâide, bab, fasıl olarak tanzim etmiş, bu temel tasnif içerisinde vech, rükün, taraf, fayda terimlerini kullanarak konuları daha ayrıntılı bir sınıflandırmaya tâbi tutmuş, bu şekilde belâgat ilminin konularını son derece açık ve anlaşılır bir şekilde derleyip toplamıştır.

¹²⁹ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 73, 87, 103, 132, 160.

¹³⁰ er-Râzî, *a.e.*, s. 181, 197, 208.

er-Râzî, dil, mantık, belâgat ve kelâm konularını uyumlu bir şekilde bir araya getirerek el-Curcânî'de var olan üslubu daha da geliştirmiştir. Mesela *Delâ'il*'de epeyce dil kaidesi bulunmasına rağmen metodunu izah için, usulüne uygun gördüğü bazı dil kaidelerini er-Rummânî'den nakletmiştir. el-Curcânî'nin mana ve mananın manası ifadelerine mukabil er-Râzî vaz'î ve aklî delâlet ifadesini getirmiştir.¹³¹

er-Râzî, el-Curcânî'nin takdim-te'hir konusundaki görüşlerini çoğunlukla *Delâ'ilü'l-îcâz*'dan ve bir kısmını da *Esrâru'l-belâga*'dan, hakikat, mecaz ve teşbih, istiâre konularını çoğunlukla *Esrâru'l-belâga*'dan, kinaye konusunu ise *Delâ'il*'den nakletmiştir.

İkinci bölümü nazm konusuna tahsis eden er-Râzî, nazmın tanımı, mahiyeti, kısımları gibi konuları *Delâ'ilü'l-îcâz* ekseninde sunduktan sonra bedi' ilmine ait yirmi üç tane edebi sanat¹³² aktarmıştır. Tamamına yakınına Reşîduddin el-Vatvat'ın *Hadâ'îku's-sihr* isimli eserinden naklettiği bu bölümde söz konusu sanatları er-Râzî, nazmın hakikati konusunun birinci babındaki nazmın kısımları faslının devamında vech ifadesini kullanarak sıralamıştır.

Takdim- te'hir konusunu önemli ölçüde *Delâ'il*'den ihtisar etmekle birlikte on birinci faslı “قال عليّ ابن عيسى: النقل في الكلام بالتقديم والتأخير يحسن من وجوه ستة” diyerek Ali b. İsbâ er-Rummânî'den (ö. 384) aktarmıştır. Beş fasılda ele alınan dördüncü babta ise yine çoğunlukla *Delâ'il*'den, bazen de er-Rummânî'nin *en-Nüket* ve *Hafâcî*'nin *Sırru'l-feşâha* isimli eserinden nakilde bulunmuştur.

er-Râzî eserin hatimesi olan dört fasıldan müteşekkil altıncı babı, ez-Zemaşerî ve Kâdı Abdulcebbâr'dan yaptığı nakillerle meydana getirmiş ve bu hatime ile el-Curcânî ile olan irtibatını kesmiştir. Birinci fasılda atıfta bulunarak

¹³¹ Nasrullah Hacımuftüoğlu, *Fahrüddîn er-Râzî, Nihâyetü'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İcâz'ının Tahkikli Neşri ve Abdulkâhir el-Curcânî'nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukayesesi* (doktora tezi), Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enst., Erzurum 1987, s. 149.

¹³² Mukâbele, mutâbaka, müzâvece, i'tirâz, iltifât, iktibâs mine'l-Kur'ân, telmîh, irsâlu'l-meseleyn, el-leffü ve'n-neşr, ta'dîd, tensîku's-sıfât, îlâm, murâatu'n-nazîr, medh, el-muhtemil li'z-ziddeyn, te'kidü'l-medh bimâ yüşbihu'z-zemm, tecâhuli ârif, sual-cevap, iğrâku fî-s-sıfât, el-cem' ve't-tefrîk ve't-taksîm, mütezelzil, taaccüb, hüsnü't-ta'lîl.

ez-Zemaḥşerî'den, ikinci fasıldan itibaren tamamen Kâdı Abdulcebbar'ın eserinden nakilde bulunmuştur.¹³³

Eserde, el-Curcânî'nin belâgat alanındaki iki önemli eserinde dağınık ve karmaşık bir şekilde bulunan beyân ve meânî konularını bir bütünlük içerisinde oldukça sistemli bir şekilde birleştirilmiştir. Ayrıca gereksiz uzatma ve yorucu ayrıntılardan uzak durularak konular sâde ve anlaşılır bir biçimde aktarılmıştır.

2. Eserin Bölümleri

Kitap mukaddime ve iki cümleden müteşekkil olup birinci cümle iki bölüm olarak tertip edilmiştir. Birinci bölüm, “Müfredat” yani tek kelimelerle ilgilidir ve iki kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda iki bab, ikinci kısımda, beş kaide yer almaktadır. İkinci kısımda bulunan birinci kaide, on altı fasıldan, ikinci kaide, on dört fasıldan, üçüncü kaide, dört baktan ki bunlardan birincisi dört fasıl, ikincisi, on üç fasıl, üçüncüsü, iki fasıl, dördüncüsü yedi fasıldır, dördüncü kaide, üç baktan, bunlardan birincisi, on beş fasıl, üçüncüsü altı fasıl, beşinci kaide ise üç fasıldan meydana gelmektedir.

2.1. Müfredât

er-Râzî, birinci cümle olarak isimlendirdiği kitabın ilk bölümünde müfredat yani tek tek kelimeler konusunu, ikinci bölümünde ise nazm yani kelimelerin nahvin kuralları ve anlamları çerçevesinde oluşturdukları sözdizimi konusunu ele almıştır. İlk bölümde, giriş niteliğinde sayılabilecek “Lafzın manaya delâletinin kısımları” ve “Fesâhat ve belâgatin hakikati/ mahiyeti” konularını iki fasılda ele aldıktan sonra bu bölümü iki kısım olarak tertip etmiştir. İki baktan oluşan ilk kısımda, lafzî delâlet konusunu ele almış, ilk bapta; Fesâhat ve belâgatin lafzî delâlete ait kılınmasının caiz olmamasının beyanı bağlamında, fesâhatin lafızların vaz'î delâletlerine ait kılınmasının uygun olmamasına yönelik delillerin ortaya konması, iltizâmî delâlet, konuyla ilgili olarak iddia sahiplerinin şüpheleri ve onlara cevaplar ve bu başlık ile aynı minvalde iki fasıl olmak üzere toplamda beş

¹³³ Hacımüftüoğlu, *Nihâyetü'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-Îcâz'ının Tahkikli Neşri*, s. 144; bk: er-Râzî, *Nihâyetü'l-Îcâz*, s. 237, 241-243, 246-247.

fasıl zikretmiştir.¹³⁴ İkinci babta ise; lafızlar ve onlara tâbi şeyler sebebiyle ortaya çıkan ayrıcalık ve güzellikler, konusuna yer vermiş, bu hususta, “Yazım sebebiyle olanlar”, “Lafza ait işler sebebiyle olanlar” ve “Lafzî delâletle ilgili olanlar” şeklinde üç rükünden bahsetmiştir.¹³⁵

İkinci kısımda er-Râzî, manevî delâletin hükümleri konusu kapsamında; haberin hükümleri¹³⁶, hakikat ve mecaz¹³⁷, teşbih¹³⁸, istiâre¹³⁹, kinâye¹⁴⁰, konularına yer vermiş ve bunları beş kaide olarak tertip etmiştir. Bu kısımda ele alınan konular şunlardır:

Birinci Kaide: Haberin hükümleri

Asıl gayenin kelimeleri müsemâmaları için vazetmek olmaması, haberin tanımı, haberin varlıkların bizzat kendilerine delâlet etmeyişi, haberlerin iki kayıtla bağlı bir hüküm olması, fiilin fâile isnadı, müteaddî fiiller, isbâtın ancak gerçek mefûl ile kayıtlı kılınması mefûl-u bih ile değil, bütün mefullerine müteaddî olan fiilin bir haber sayılması, mübtedâ ve haberin hükmü, mana açısından isim ve fiil cümlesi arasındaki fark, mübtedâ ve haberin mahiyeti, mukaddime, (زيد) / (المطلق زيد) / (زيد منطلق) / (زيد منطلق) sözü arasındaki fark, mübtedâ ve haber marife olduklarında hangisi önce gelmişse onun mübtedâ olduğunu söyleyenlerin sözünün geçersizliği, (الذي) sözünün anlamı, doğru ve yalanın mübtedânın haberine yönelik olması, sıfatına değil.¹⁴¹

İkinci Kaide: Hakikat ve Mecaz

Lafzın iki şeyle mecaz olması, mecaz ile yalan ve batıl iddia arasındaki fark, mecazın kısımları, müspetteki (isnat edilen) mecazın müfretteki mecaz,

¹³⁴ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 30-48.

¹³⁵ er-Râzî, *a.e.*, s. 48-72.

¹³⁶ er-Râzî, *a.e.*, s. 73-87.

¹³⁷ er-Râzî, *a.e.*, s. 87-103.

¹³⁸ er-Râzî, *a.e.*, s. 103-132.

¹³⁹ er-Râzî, *a.e.*, s. 132-160.

¹⁴⁰ er-Râzî, *a.e.*, s. 160-163.

¹⁴¹ er-Râzî, *a.e.*, s. 73-86.

isbattaki (isnat) mecazın da cümledeki mecaz olması, hakikat ve mecazın tanımı, ispattaki mecazın aklî bir iş olması, mecazî isbatın hakiki isbattan yoksun olmaması, mecazın kullanılmasını güzelleştirmek için gerekli olan hususlar, cümlenin mecaz olması ve yalan iddia olması arasında fark oluşturan hususlar, müspetteki mecazın lügavî olması, mecazın istiâreden daha umumî olması, bir ibarenin mecaz mı müsteâr mı olduğunu bilmek için gerekli olan hususlar, noksan ile olan mecaz, ziyâde sebebiyle olan mecaz.¹⁴²

Üçüncü Kaide: Teşbih

Birinci Bab/ Birbirine benzeyen iki şey: Kısımları; müşebbeh ve müşebbeh bih, şîrde meydana gelen teşbihler, mevcut bir şeyi hayalî bir şeye benzetmek.¹⁴³

İkinci Bab/ Teşbih nasıl yapılır: Teşbihin çeşitleri, aklî yönden yapılan teşbihin hissî yönden yapılan teşbihten daha genel olması, hissedilen vasıfla yapılan teşbihin tasarlanan vasıfla yapılan teşbihten daha mükemmel oluşu, teşbih yönünü göz önünde bulundurmanın gerekliliği, kendisi ile benzetme yapılan ibarenin müfred ve mürekkebi kısımlara ayrılması, kayıtlar ne kadar fazla olursa teşbihin daha fazla aklî olması, kendisi ile benzetme yapılan şeyin kayıtlı bir vasıf olması, topluca yapılan teşbihler, topluca yapılan teşbih olduğu zannedildiği halde böyle olmayıp çeşitli kayıtlarla yapılan bir teşbih olması, kayıtlarla yapılmış bir teşbih olduğu zannedildiği halde böyle olmayıp topluca yapılan teşbihler olması, teşbihin yönünün garib ve yakın gibi kısımlara ayrılması ve bunun hükümleri.¹⁴⁴

Üçüncü Bab/ Teşbihin gayeleri:

Dördüncü Bab/ Teşbih: Teşbihin mecazdan olmaması, aksi caiz olan ve olmayan teşbih, temsîl, meseller.¹⁴⁵

Dördüncü Kaide: İstiâre

¹⁴² er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 87-103.

¹⁴³ er-Râzî, *a.e.*, s. 103-108.

¹⁴⁴ er-Râzî, *a.e.*, s. 109-122.

¹⁴⁵ er-Râzî, *a.e.*, s. 126-132.

Birinci Bab/ İstiârenin gerçek manası ve hükümleri: İstiârenin tanımı, müsteâr lafız mıdır yoksa mana mıdır?, istiâre olduğu zannedildiği halde istiâre olmayan ibare, istiârenin yapılması caiz olan yerler, müsteâr ismin bulunduğu şekil, müsteâr olan fiilin kısımları, istiâre-i asliyye ve istiâre-i tebeiyye arasındaki fark, istiâre ve teşbih arasındaki fark, istiârenin güzelliğini artıran hususlar, istiâredeki terşih ve tecrîd, kinaye ile yapılan istiâre, istiârenin hakikatin yerine konması, güzel ve çirkin istiâreler.¹⁴⁶

İkinci Bab/ İstiârenin Kısımları¹⁴⁷:

Üçüncü Bab/ Kur'ân'da bulunan bazı istiâreler ve bölümleri: Hissedilir bir vasıfta ortak oldukları için, somut bir şeyi somut bir şey için istiâre yoluyla kullanmak, aklî bir benzerlikten dolayı somut bir şeyi somut bir şey için istiâre etmek, somut bir şeyi soyut bir şey için istiâre etmek, soyut bir şeyi soyut bir şey için istiâre etmek, soyut bir şeyi somut bir şey için istiâre etmek, istiâre-i tahyîliyye.¹⁴⁸

Beşinci Kaide: Kinaye

Kinayenin mahiyeti, kinayenin mecazdan olmaması, kinayenin açık ifadeye tercih edilmesi, istiârenin açık ifadeye tercih edilmesi.¹⁴⁹

Kitabın ilk bölümünde müfredât konusunu ele aldıktan sonra er-Râzî, ikinci bölümde nazm konusu üzerinde durmuştur. Zira kelimeler bir araya gelerek cümleleri ve nahvîn kural ve hükümleri doğrultusunda oluşan söz dizimini meydana getirmektedir. Bu sebeple kelimeleri inceledikten sonra nazm konusunu ele almanın daha isabetli olacağı düşüncesindedir. Râzî, bu bölümde, “Nazmın mahiyeti”, “Takdim-te’hir”, “Fasl-vasl”, “Hazf-idmâr, îcâz”, “إِنَّ ve إِنَّمَا ile ilgili hususlar” olmak üzere beş bab olarak konuyu tasnif etmiş, altıncı bab olarak da muhtelif dört konuyu ele almıştır. Bu bölümde yer verdiği konular şunlardır:

¹⁴⁶ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 132-150.

¹⁴⁷ er-Râzî, *a.e.*, s. 150-155.

¹⁴⁸ er-Râzî, *a.e.*, s. 155-160.

¹⁴⁹ er-Râzî, *a.e.*, s. 160-164.

2.2. Nazm

Birinci Bab/ Nazmın gerçek manası (Bedi' ilmi): Nazm kelimeler arasında nahvin anlamlarının uygulanmasından ibaret olması, nazmın kısımları, mutâbaka, mukâbele, muzâvece, i'tirâz, iltifat, Kur'ân'dan iktibas, telmih, irsâlu'l-misleyn, leff ve neşr, ta'dîd, tensîku's-sifât, ibhâm, murâ'âtu'n-nazîr, muvecceh, el-muhtemil li zıddeyn, te'kîdu'l-medh bimâ yuşbihu'z-zemm, tecâhul-i 'arif, soru ve cevap, iğrâk, cem' tefrik ve taksîm, mütezelzil, ta'accub, hüsnu't-ta'lîl.¹⁵⁰

İkinci Bab/ Takdim ve Te'hir: Takdim ve te'hrin faydası, istifhamda takdim ve te'hir, muzâriin önüne soru edatlarının gelmesi, nefyde takdim ve te'hir, olumlu haberde takdim ve te'hir, olumsuz haberde takdim ve te'hir, ismin öne geçmesinin gerekli olduğuna benzeyen yerler, nekrenin fiilden önce veya sonra gelmesi, olumsuz cümlenin umuma delâlet eden cümleden önce veya sonra gelmesi, bazı mefullerin bazı mefullerden önce gelmesi, takdîm ve te'hirle ilgili bütün hususlar.¹⁵¹

Üçüncü Bab/ Fasl ve Vasl: Bu babın problemleri, İki cümle birbirine çok bağlı olduğu için atfin yapılmaması, bu baktan olduğu zannedildiği halde bu baktan olmayanlar, cümlelerin cümleler üzerine atfi, bu durumu açıklamak ve vav'ın gerekli olduğu ve olmadığı yerler.¹⁵²

Dördüncü Bab/ Hazf, İdmâr, İcaz: Me'ûllerin hazfi, tefsir şartı ile idmârın yapılması, çok yücelik ifade ettiği için bazen kinâyenin terk edilmesi, mübtedânın hazfi, icaz.¹⁵³

Beşinci Bab/ إِنَّ ve إِتْمَا ile ilgili konular: إِنَّ bulunduğu yerler ve anlamları, el-Müberred'in el-Kindî ile hikayesi, إِتْمَا kullanıldığı yerler, olumsuz ve olumlu gelen

¹⁵⁰ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 164-181.

¹⁵¹ er-Râzî, *a.e.*, s. 181-197.

¹⁵² er-Râzî, *a.e.*, s. 197-207.

¹⁵³ er-Râzî, *a.e.*, s. 208-218.

haber, إئما anlamları ve ona yakın manaları ifade eden ibareler ve arasındaki farklar, إئما ile ilgili diğer hükümler.¹⁵⁴

Altıncı Bab: Hatime ve farklı dört fasıl: Kevser suresindeki i'câz yönü, müteşâbih ayetlerdeki hikmetler, Kur'ân'da çelişki olduğunu iddia eden bazı inkârcıların sözlerine cevaplar, inkârcıların gereksiz uzatma ve tekrarlar olması yönü ile Kur'ân'ı tenkit etmelerinin yanlışlığı.¹⁵⁵

3. Eserin Muhtevâsı

3.1. Beyân Konularının Ele Alındığı Müfredât Bölümü

er-Râzî, müfredât bölümünü iki kısım olarak tertip etmiş, giriş olarak, lafzın manaya delâleti ve fesâhat ve belâgatın mahiyetinden bahsetmiştir. Fesâhat konusuyla ilgili olarak, el-Curcânî'nin fesâhat ve belâgat ilimlerini öğrenmenin önemine dair görüşlerini naklederek şöyle söylemiştir. "Araplar için Kur'ân'ın nazmında onlara açık bir şekilde görünen mükemmellikler, üstünlükler ve onların hoşuna giden güzellikler olunca ve kendilerinin bu husustaki acziyeti sabit olunca, akıl sahibinin bu güzellikleri ve mükemmellikleri araştırması gerekir. Bu ise ancak, hakikat-mecaz, istiâre, teşbih, temsil, nazmın hakikati, takdim-te'hir, i'caz, hazf, fasl-vasl, nazm ve nesirde itibar edilen güzellik yönlerini araştırmakla mümkün olur. Böylece o Kur'ân'ın Hz. Muhammed'in doğruluğuna delâlet yönlerini ayrıntılı bir şekilde genel olarak araştırmış olur. Bu durumda araştırmanın sahibi taklit çukurundan tahkik zirvesine çıkmış olur ki bunun ötesinde hiçbir değer ve üstünde hiçbir mertebe yoktur."¹⁵⁶

er-Râzî fesâhatin ya kelâmın kelimelerine ait olduğunu ya da cümlelerine ait olduğunu bu nedenle, kitabı iki bölüm halinde düzenlediğini, kelimelerin yapısı itibariyle cümleden önce gelmeleri sebebiyle ilk olarak (birinci bölümde) kelimeler

¹⁵⁴ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 218-236.

¹⁵⁵ er-Râzî, *a.e.*, s. 236-248.

¹⁵⁶ er-Râzî, *a.e.*, s. 29.

açısından fesâhati ele aldığını ifade etmiştir. Birinci bölüm mukaddime ve iki kısımdan oluşmaktadır. Mukaddime ise iki fasıldan teşekkül etmektedir.

Birinci fasılda lafzın manaya delâletinin kısımlarını ele alan er-Râzi, söz konusu delâletin ya vaz'î ya da aklî olduğunu, vaz'î delâletin lafızların manalara delâleti gibi olduğunu söylemiştir. Aklî delâletin ise ya lafzın mefhûmuna dâhil olan şeyin delâlet etmesi olduğunu; beyt lafzının çatıya delâlet etmesi gibi, ya da lafzın mefhumunun dışında olan şeyin delâlet etmesi olduğunu ifade etmiştir; çatının duvara delâleti gibi.¹⁵⁷

er-Razî, şöyle söylemektedir: “Lafız ya mananın isimlendirildiği anlamın tamamına delâlet eder ki, bu mutâbakat'tır; ya mananın bir cüz'ü olması yönünden bir cüz'üne delâlet eder ki, bu tazmin'dir; ya da mananın dışındaki bir şeye zihinde yer edinerek delâlet eder ki, bu da iltizam'dır.”¹⁵⁸

İkinci fasılda belâgat ve fesâhatin mahiyetini ele alan er-Râzi, kelimadan maksadın manayı ifade etmek olduğunu, bunun da lafzî ifade ve manevî ifade olmak üzere iki şekilde gerçekleştiğini ifade eder.¹⁵⁹

Birinci bölümde lafzî delâleti iki başlıkta ele alır. İlk olarak belâgat ve fesâhatin lafzî delâlete isnat edilmesinin yani sadece lafza ait kılınmasının uygun olmadığı hususu üzerinde durur ve konuyla ilgili söyleyeceklerini beş fasıl olarak tertip eder.

3.1.1. Lafzî Delâlet Konusu

3.1.1.1. Fesâhat ve Belâgatın Lafzî Delâlete İsnâd Edilmesinin Uygun Olmaması

er-Râzi'ye göre, fesâhati lafızların sıfatı kılanlar, konuldukları manaya vaz'î delâletleri sebebiyle fesâhati lafızların sıfatı kılmaktadırlar; zira konuldukları manaya delâletleri olmaksızın fesâhati lafızların sıfatı kılmaları uzak bir ihtimaldir.

¹⁵⁷ er-Râzi, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 30-31.

¹⁵⁸ er-Râzi, *a.e.*, s. 30.

¹⁵⁹ er-Râzi, *a.e.*, s. 31.

Burada birinci ihtimali geçersiz kılan, ikinci ihtimali ve her ikisini de geçersiz kılan deliller mevcuttur.¹⁶⁰

Birinci ihtimalin geçersizliğine delâlet eden iki husus vardır. Buna göre şayet fesâhat lafzî delâlet sebebiyle olsaydı lafzın mukabili ve müteradifi ona muâriz olurdu bu durumda tercümesi ona muâraza olurdu. İkinci ihtimalin geçersizliğine delâlet eden iki özellik, her ikisinin de geçersizliğine delâlet eden yedi özellik vardır. Bunlardan bazıları şöyledir:

a. Fesâhat mütekellimin seçimi ile hâsıl olan bir üstünlük bir meziyettir.

b. Nebi (sav) Araplara Kur'ân'ın fesâhati ile meydan okudu, şayet fesâhat lafızlara ait olsaydı onların geçmiş ve gelecekte yanlarında olan şeyle meydan okumuş olurdu.

c. Onlar istiâre, kinâye ve temsilin fesâhatin bölümlerinden olduğunda ittifak ettiler. Bunlar manaya ait işler olup lafza ait değildir. Bu durumda fesâhatin tamamı lafza ait değildir.

d. Bir kelime bir mevzuda fasih bir diğerinde ise sıradan olabilir. Eğer fesâhati kendi sebebiyle veya vaz'î delâleti sebebiyle olsaydı mevzuların farklılaşması ile farklılaşmazdı.¹⁶¹

3.1.1.1.1. Fesâhati Lafza Ait Kılanların Şüpheleri ve Onlara Cevaplar

Fesâhat ve belâgatin lafzî delâlete isnâd edilmesinin uygun olmaması bağlamında beş fasıl zikreden er-Râzî bu bölümde, fesâhati lafza ait kılanların şüphelerine ve bu şüphelerin geçersizliğini ortaya koymaya yönelik cevap mahiyetinde açıklamalara yer verir. Şöyle ki;

Lafızcıların, “Şüphesiz biz manalarda nazm ve tertip düşünmüyoruz, ancak lafızlarda nazm ve tertip düşünüyoruz. Eğer nazm ve tertibin lafızlarda ortaya çıkması manalarda nazm ve tertibin olmasına bağlı olsaydı devr gerekirdi.” sözüne

¹⁶⁰ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 35.

¹⁶¹ er-Râzî, *a.e.*, s. 35-37.

karşılık er-Râzî şöyle cevap verir: “Bunu söyleyen kişi sözü söyleyen değil de işitenin durumuna göre değerlendirmiştir. Bu onun kelamı önce zihninde düzenleyip sonra onu dili ile aktarması sebebiyledir. Birisi anlam ve lafızlara dinleyici açısından bakıp onun anlamları ancak lafızlar kulağa düştükten sonra algıladığını görerek zanneder ki anlamlar sıralanış açısından lafızlara bağlıdır. Bizim buradaki düşüncemiz bu düşüncenin yanlışlığını ortaya koymaktadır. Şöyle ki, anlamlar sıralanış bakımından lafızlara bağlı olsa lafızların sırası değişmeyip aynen korunurken anlamların değişmesi mümkün olmazdı. Lafızlar yerinden oynatılmadan anlamlar değişebildiğine göre demek ki anlamlar lafızlara değil, lafızlar anlamlara bağlıdır.”¹⁶²

Konuyla ilgili yöneltile itirazlardan biri de insanların hepsinin “Bu fasih lafızdır” deyip “Bu fasîh manadır” şeklinde bir kullanımda bulunmamalarıdır. Bu da fesâhatin lafızların sıfatı olduğuna delâlet etmektedir. Cevap olarak er-Râzî bunun manevî delâlât bakımından olduğunu vaz’î delâlet bakımından olmadığını söyler.¹⁶³

Diğer bir itiraz ise, Ebu’l Abbas Sa’leb’in, tek tek lafızlardan başka bir şey zikretmediği kitabını *Fasih* diye isimlendirmesidir. Mesela bu kitapta (الشَّمْع) lafzının (الشَّمْع) lafzından daha fasih olduğu söylenmektedir. Bunun ise manaya ait olması mümkün değildir. Buna göre fesâhat manaya değil lafza aittir. Cevap olarak er-Râzî şöyle söyler: “Bu konuda fesâhat lafzın dilde sabit olup dilin kural ve ölçülerine uygun olarak uygulanması anlamına gelmektedir. Beyan gücünü ifade eden fesâhat ise ne harflerin sükûn olması ne de harekeleri sebebiyledir. Aksi takdirde bu hareke ve sükûnlar denk olduğu takdirde fesâhatte de denk olurdu.”¹⁶⁴

Fesâhati lafzın niteliği olarak görenlerin sundukları delillerden birisi de sözdiziminin nahiv kurallarının gerektirdiği anlamlarda olması durumunda hiç nahiv bilgisi olmayan bir bedevinin sözdizimi yapamaması gerektiği, hâlbuki onların sözdizimi konusundaki yeteneklerinin pek çok nahivciden daha üstün

¹⁶² er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 39-44.

¹⁶³ er-Râzî, *a.e.*, s. 39-40.

¹⁶⁴ er-Râzî, *a.e.*, s. 40.

olduğudur. Bu hususta er-Râzî, nazma muktedir olan bir bedevinin dilin anlamlarını bildiğini ancak nahivcilerin ıstılahlarını bilmediğini, bununla birlikte onun bu husustaki bilgisizliğinin bu konuda bir eksiklik oluşturmayacağını söyler.¹⁶⁵

Yine bir başka itiraz bir mananın iki yolla aktarılabildiği bunlardan birinin fasîh olduğu halde diğerinin fasih olmamasıdır. Eğer söz manasından dolayı fasih olsaydı bir sözün açıklamasının da fasih olması gerekirdi. er-Râzî lafzın manaya delâletinin bazen aklî, bazen vaz'î, bazen de manevî olduğunu manevî delâletin sîğanın manaya delâleti değil aksine lafzın manasının başka bir manaya delâleti olduğunu söyler. Buna göre açıklanan lafızdaki delâlet anlamın anlama delâleti, açıklayan lafızdaki delâlet ise lafzın anlama delâletidir. İnsan doğasında öyle bir vasıf vardır ki bir anlam ifade edilmek istendiğinde sözlükte ona karşılık olan kelime terk edilip başka bir anlam vasıtasıyla ona işaret edildiğinde söz öyle bir güzellik ve seçkinlik kazanır ki, böyle olmadığı zaman söz bu kadar etkileyici ve güzel olmaz. Mesela (رَأَيْتَ أُسْدًا) denildiğinde amaç adamı cesaret ve kuvvette aslana denk kılmaktır. Bu sözü duyan kişi bundan aslan lafzını anlamaz, onun için belirlenen anlamı anlar.¹⁶⁶

Son olarak er-Râzî'nin yer verdiği itirazlardan biri de fasîh bir sözde kullanılan lafızların onların benzeri ve yakın anlamlıları ile değiştirildiğinde eski güzelliğinin ve etkileyiciliğinin kalmamasıdır. Örneğin;

دَعِ الْمَكَارِمَ لَا تَرْحَلْ لِبُعَيْتِهَا وَقُعْدُ فَإِنَّكَ أَنْتَ الطَّاعِمُ الْكَاسِي

Bu beyit, şöyle söylenirse, lafzın değişmesiyle fesâhat gitmiş olur.

ذَرِ الْمَفَاحِرَ لَا تَذْهَبْ لِمَطْلَبِهَا وَجَلْسْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْآكِلُ اللَّابِسُ

¹⁶⁵ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 40-41.

¹⁶⁶ er-Râzî, *a.e.*, s. 41-43.

Bu da fesâhatin lafza ait bir nitelik olduğuna delâlet eder. Bu itiraza er-Râzî buradaki farklılığın birbiri ile değiştirilen kelimelerin müteradif olmamasından kaynaklandığını söyleyerek cevap verir.

3.1.1.2. Lafızlar ve Ona Bağlı Şeyler Sebebiyle Ortaya Çıkan Güzellikler

İkinci bab olarak er-Râzî “Lafızlar ve Ona Bağlı Şeyler Sebebiyle Hâsıl Olan Ayrıcalık ve Güzellikler” konusunu ele alır. Bu bölüm, mukaddime ve üç maddeden oluşur. Mukaddimede razi eşyaların ortaya çıkması için uygulamada dört mertebenin olduğunu zikreder.¹⁶⁷ Şöyle ki:

1. Ortaya çıkması ve gerçekleşmesi kendisinde olan,
2. Kavramlarda ortaya çıkan, bilgisi akılda olan,
3. Suretlere delâlet eden lafızlar,
4. Lafızlara delâlet eden yazılar.

Lafızlar ve ona bağlı olan şeyler sebebiyle ortaya çıkan güzelliklerle ilgili olarak ise er-Râzî, üç husus zikretmiştir: Sözün güzellik ve ayrıcalığının yazım sebebiyle olması; Lafza ait durumlar sebebiyle meydana gelen güzellikler; Lafzî delâletle alakalı şeyler.

a) Sözün Güzellik Ve Ayrıcalığının Yazım Sebebiyle Olması

Harflerin ayrıntılarına ait olanlar ve kelimelerin ayrıntılarına ait olanlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Birincisi açısından iki durum söz konusudur; ya harfin kendisi açısından harfin durumuna itibar edilir, ya da onun durumu diğerleri ile birlikte dikkate alınır. Kendisi açısından harfin durumuna itibar edilmesi iki şekilde olur; bu ya harflerin noktasız olması ya da hepsinin noktalı olmasıdır. Harfin durumunun diğerleri ile birlikte dikkate alınmasına gelince bununla ilgili de üç husus vardır; harflerin birbiri ile bitişik olmaması, harflerin hepsinin bitişik olması ve harflerini birinin noktalı olması diğerinin noktasız olmasıdır.¹⁶⁸

¹⁶⁷ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 48.

¹⁶⁸ er-Râzî, *a.e.*, s. 49-51.

b) Lafza Ait Durumlar Sebebiyle Meydana Gelen Güzellikler

Lafız açısından ya harflerden her birine ait olan durumlar sebebiyle olması ya da onların terkinin durumuna göre veya bir kelimeye göre veya çok kelimeye göre olmasıdır. Harflerin her birine ait olanlar ya harflerin mahreçleri ya da harflerin her biri sebebiyle kelimada ortaya çıkan güzelliklerdir. Mürekkep kelimelerle alakalı olanlar iki kısımdır.¹⁶⁹

er-Râzî, birinci kısımda; tecnîs, iştikak, reddü'l-acûz alâ's-sadr ve kalb olmak üzere dört başlıkta, ikinci kısımda ise; seci', tazmînu'l-müzdevic ve tersi' olmak üzere üç başlıkta konuyu ele almıştır.

Tecnîs: Benzer iki kelimenin ya ikisi de müfred ya birisi müfred diğeri mürekkep ya da her ikisi de mürekkep olur. Eğer her ikisi de müfred olursa, harflerin nevileri, sayıları ve biçimleri yönünden eşit olunca tam mücânese/ tam cinas denir. Şayet bu şartlardan birisinde ihtilaf olursa sadece harflerin şeklinde sadece sayılarında veya sadece nevilerinde ya da iki şarttan birisinde olur. (Bu nâkıs cinas diye isimlendirilir). Cinası meydana getiren kelimelerdeki farklılık hareke ve sükûn dolayısıyla olursa bu cinâs'ı muharref'tir. Harflerin şekilleri aynı noktaları farklı ise bu cinâs-ı musahhaf'tır.¹⁷⁰

Eğer farklılık kelimelerin sayılarında olursa bu kelimenin ilkinde bulunan harfin ikincisinde bulunmaması anlamına gelmektedir, ikincisinde bulunanların hepsi birincidekinin istikameti doğrultusunda bulunur, bu müzeyyel diye isimlendirilir. Bu ya kelimenin başında olur, ya ortasında ya da sonunda olur.¹⁷¹

Eğer farklılık onların türlerinde olursa bu farklılığın bir harften fazlası ile olmaması şartıyla; kendilerinde farklılığın olduğu iki harf ya mütekârib olur ya da olmaz, mütekarib olursa yani mahreçleri yakın olursa mudâri' ve mutarriif diye

¹⁶⁹ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 51-58.

¹⁷⁰ er-Râzî, *a.e.*, s. 58-62.

¹⁷¹ er-Râzî, *a.e.*, s. 59.

isimlendirilir. Bu başta, ortada ve sonda olabilir. Mütেকârib olmayan kelimelerde olursa tecnîsu'l-lâhık diye isimlendirilir. Sonda veya ortada olabilir.¹⁷²

Eğer kelimelerdeki farklılık iki şartta olursa tecnîsul-müşevveş diye isimlendirilir.¹⁷³

İştikak: Dilde bir aslın topladığı lafızların getirilmesidir. Ör: (فَأَقِيمْ وَحُكْمَكَ لِلدِّينِ)¹⁷⁴ (يَمْحَقُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُرْبِي الصَّدَقَاتِ) ¹⁷⁵. Râzî iştikakın şayet manayı gözetmek gerekirse mütecânise yakın olduğunu söyler.¹⁷⁶

Reddü'l-acûz ala's-sadr: Acûz dilde şiirde bir mısranın ikinci yarısının, nesirde paragrafın son cümlesini adıdır. Mısranın ilk yarısı ve paragrafın ilk cümlesi ise sadr'ı teşkil eder. Buna göre bu iki lafız arasındaki benzerlik yönü dördtür: şekil ve mana olarak ortak olması, şekilde ortak olup manada olmaması, iştikakta ortak olması, iştikak benzerliğinde ortak olması.¹⁷⁷

Kalb: Ya bir kelimde veya kelimelerde olur. Bir kelimedede olursa onun harflerinden her birinin kendisinden sonra gelen harflerden öne geçmesi veya bazı harflerinin yerinin değiştirilmesidir.¹⁷⁸

Eğer bu iki kelime beytin iki ucunda olursa yani biri beytin başında diğeri sonunda olursa buna maktûb mücenneh denir. Şayet takdim- te'hir kelimenin bazı harflerinde olursa maktûb ba'z diye isimlendirilir. Eğer kalb kelimenin tamında başından sonuna ve sonundan başına okunduğu zaman aynı ise (başından sonuna ve sonundan başına okunduğunda aynı metin ortaya çıkıyorsa) cinâsı müstevi denir.

¹⁷² er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 60.

¹⁷³ er-Râzî, *a.e.*, s. 61.

¹⁷⁴ Rûm 30/43.

¹⁷⁵ Bakara 2/276.

¹⁷⁶ er-Râzî, *a.e.*, s. 62-63.

¹⁷⁷ er-Râzî, *a.e.*, s. 63-67.

¹⁷⁸ er-Râzî, *a.e.*, s. 67.

Seci: Ya iki kelime harflerinin sayısı veya son harfinin nevi açısından denktir, bu mütevâzî seci diye isimlendirilir; ya da sayı olarak farklı olup son harf bakımından uyumlu olur; bu mutarraf seci diye isimlendirilir. Yahut da harflerinin sayısında uygunluk olup son harf bakımından uygunluk olmazsa bu mütevâzın seci diye isimlendirilir.¹⁷⁹

Tersi': Lafızların vezinleri bakımından birbirine denk, i'cazları bakımından birbiri ile uyumlu olmasıdır.¹⁸⁰

c) Lafzî Delâletle Alakalı Şeyler

Konuyla ilgili olarak dört husus zikredilmiştir.¹⁸¹

1. Kelimenin aslî Arapça olması, sonradan üretilmiş kelimelerden değil,
2. Dilin ölçü ve kurallarına göre uygulanmış olması,
3. Dilin ve irabın kurallarını korunmuş olması ve hatadan uzak olması,
4. Garîb ve bilinmeyen lafızlardan kaçınılmasıdır.

er-Râzî, lafızların kendisinde garîbliğin olması ile ilgili şöyle söylemiştir: “Bu ancak sayılı kelimelerdedir; çünkü Kur’an lafızlarının çoğu garîb olsaydı tehaddî geçerli olmazdı. Şöyle ki, bu meydan okuma bu tip garîb kelimeleri bilenlere veya bilmeyenlere yapılmış olurdu ki, eğer bilenlere olursa ona muârazada bulunması mümkün olurdu, şayet bilmeyenlere olursa muhatap Arap konumuna indirilmiş olacağından uygun olmazdı. Bu nedenle garîb kelimelerin kullanılması bir güzellik ifade etmez.”¹⁸²

3.1.2. Manevî Delâletin Hükümleri

Müfred lafızlar kendilerinin manevî medlullerini (kelimelerin sözlük anlamını) ifadede kullanılmazlar, ancak terkihi halinde kullanılırlar. er-Râzî, cümle yapılarının, haber çeşitlerinin çok fazla olduğuna dikkat çekerek haberin pek çok şekilde tasavvur edilebileceğini, böylece ilmi meânî ve beyandan bilinmeyen sınırlar

¹⁷⁹ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 68-70.

¹⁸⁰ er-Râzî, *a.e.*, s. 71.

¹⁸¹ er-Râzî, *a.e.*, s. 71-72.

¹⁸² er-Râzî, *a.e.*, s. 72.

ve hayret verici inceliklerin ortaya çıkacağını, bu sebeple konu bağlamında öncelikle haberin bazı hükümlerine değinmeyi tercih ettiğini ifade eder. Râzî bu kısmın konularını beş kural çerçevesinde tertip etmiştir.

3.1.2.1. Haberin Hükümleri

Bu bölümde er-Râzî, on altı husustan bahsetmiştir. İlk olarak müfred lafızların konulmasından aslî amacın onların isimlendirildikleri şeyi ifade etmek olmadığını belirtmiş ve şöyle söylemiştir: “Kelimelerin başlangıçta bilinmesinin tevkîfî olduğunu söylersek, ilham da kelimelerin anlamlarına değil, onların karşılığı olan lafızlara ve bu lafızlarla o anlamların kastedileceğine yöneliktir. Şu ayette¹⁸³ (وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ فَقَالَ أَنْبِئُونِي بِأَسْمَاءِ هَؤُلَاءِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ) meleklerle böyle buyrulduğunda melekler, işaret edilen nesnelerin ne olduğunu acaba bilmiyorlar mıydı? Muhatapların bu hitapla kastedilen şeyleri biliyor olması gerekirdi ta ki onlardan söz konusu şeylerin isimlerini zikretmelerinin istenmesi geçerli olsun. Aksine asli amaç onların isimlendirilmesi için kelimelerin konulmasından anlamlı terkipler elde etmek için onların birbirini içermesidir. Yani müfred lafızların konulmasından asli amaç onların isimlendirilmiş olmalarını ifade etmek değildir. Sözlük maddesi olan lafızlar kendi anlamları bilinsin diye değil birbirine eklenerek aralarındaki anlam ilişkileri bilinsin diye konmuştur.”¹⁸⁴

er-Râzî’ye göre, haberler iki şartla kayıtlı bir hükümdür. Yani, konusu ve bir de verilen haber olmadan bir haberden söz edilemez. Çünkü haber olumlu (ispat) ve olumsuz (nefy) olarak ikiye ayrılır. Olumluluk varlığı ifade edilen bir nitelik ve bu niteliğe konu olan bir şey bulunmasını gerektirir. Olumsuzluk da yokluğu ifade edilen bir nitelik ve bu niteliğe konu olan bir şey bulunmasını gerektirir.¹⁸⁵

er-Râzî’nin bu bölümde yer verdiği hususlardan birisi de fiilin fâile isnâdının manasıdır. Ona göre bununla bazen “ضرب زيد” cümlesi gibi, fiilin bizzat

¹⁸³ Bakara 2/31.

¹⁸⁴ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 73.

¹⁸⁵ er-Râzî, *a.e.*, s. 75.

fâilin eliyle gerçekleştiği kastedilir bazen de “مرض زيد” cümlesinde olduğu gibi sırf nitelendirme kastedilir. er-Râzî'nin ele aldığı bir diğer husus mana bakımından isim ve fiil cümlesinin farkıdır. “İsim cümlesinde zaman olmaksızın gerçeğe delâlet vardır, fiil cümlesinde ise gerçeğe ve onun zamanına delâlet vardır.”¹⁸⁶ diyen er-Râzî, mübtedâ ve haberin mahiyeti ile ilgili ise şöyle söylemiştir: “Ne zaman zât ve sıfat bir araya gelirse zât mübtedâ olmaya, sıfat haber olmaya daha uygundur/ layıktır.”¹⁸⁷

(زيد منطلق) “Zeyd ayrılmıştır.”, (زيد المنطلق) “Zeyd'dir ayrılan.” ve (زيد المنطلق) “Ayrılan Zeyd'dir.” ifadeleri arasındaki anlam farkı: (زيد منطلق) Cümlesi, özel bir zamana işaret etmeksizin, Zeyd için ayrılmanın gerçekleştiğini, sübutunu ifade eder. Bu sübutun devamı veya kesintiye uğramasını ifade etmez. (زيد المنطلق) Bu cümlede, haberdeki lam-ı tarif verilen haberin habere konu olan özne bakımından sınırlandırılmasını ifade eder. Yani haberin ifade ettiğini niteliğin cinsini haberin konusuna (özneye) ait kılmaktır. Bu şu gibidir: belirli bir ayrılmanın gerçekleştiğini bilirsin, ancak onunla kimin kastedildiğini bilmezsin, (زيد هو المنطلق) dediğinde, bu belirli ayrılmanın sahibinin Zeyd olduğunu kastedersin. Bu ise ayrılmayı Zeyd ile sınırlandırmayı ifade eder.¹⁸⁸

Yalan ve doğrunun mübtedânın sıfatına değil de, haberine yönelik olmasını ise er-Râzî şu şekilde açıklamaktadır: “Amr'ın oğlu Zeyd seyyiddir.” (زيد بن عمرو سيّد) dediğini naklettikten sonra yalanladığında, Zeyd'in Amr'ın oğlu olduğunu değil, seyyid olduğunu inkâr etmiş olursun. (ما جاءني زيد الظريف) (جاءني زيد الظريف) cümlesinde, her iki durumda da Zeyd için zarif sıfatı sabittir; zira sıfatın varlığı kendinden olup konuşana göre varlığı ne ise dinleyene göre de öyledir.¹⁸⁹

¹⁸⁶ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 79-80.

¹⁸⁷ er-Râzî, *a.e.*, s. 80-81.

¹⁸⁸ er-Râzî, *a.e.*, s. 82-85.

¹⁸⁹ er-Râzî, *a.e.*, s. 86-87.

3.1.2.2. Hakikat ve Mecaz

er-Râzî'ye göre, lafız iki şeyle mecaz olur: Lafzın konulduğu ilk manadan alınmış olmasıdır ki bununla müşterek lafızdan ayrılır; lafzın konulduğu manadan başka bir manaya nakledilmesinin bir münasebet ve ilgi sebebiyle olmasıdır. Mesela nimetin veya kuvvetin el ile aralarındaki alakadan dolayı el ile isimlendirilmesi gibi. Zira nimet ancak el ile verilir ve kuvvet tam manasıyla ancak elde tezahür eder.¹⁹⁰

Mecazın ya isnatta, ya isnat edilende ya da her ikisinde olabileceğini belirten er-Râzî, isnâd edilendeki mecazın lügavî olmasını şu şekilde açıklamaktadır. “Müfred kelimeyi mecaz olarak nitelediğimizde onunla ilk konulduğu mananın uzuv için olduğunu kastederiz, ancak o ikisinin arasındaki alakadan dolayı nimet anlamına nakledilmiştir. Uzuv manasında hakikat oluşu akli bir iş değil aksine vaz'îdir. Onun nimet manasında uzuv manasının ortadan kaldırılması vaz'î hükmün ortadan kaldırılmasıdır. Bu durumda şüphe yok ki mecaz lügavî olur; zira lafız ilk konuluşunda hakikat veya mecaz olmayan bir manayı ortaya koyar. Hakikat olmamasından kasıt şudur; hakikat olmasının şartı ortaya koyanın ilk olarak ortaya koyduğu manada kullanılmış olmasıdır. İlk olarak ortaya konmasından önce başka bir kullanım yoktur. Mecaz olmamasına gelince, mecazın şartı asli kullanımından aktarılmış olmasıdır. İşte bu ilk kullanımda muhaldir. Yani ilk defa ortaya konan lafzın mecaz olması muhal olur. Öyleyse lafızların hepsi konuldukları zamanda ne hakikat ne de mecaz olurlar.¹⁹¹

er-Râzî'ye göre mecaz istiâreden daha geneldir; çünkü istiâre ismin asıl manasından bir diğerine aralarındaki benzerlik sebebiyle aktarılmasından ibarettir. Açıktır ki her mecaz teşbih için değildir, aynı şekilde her mecaz bedi' babından da değildir ve her istiâre bedi' babındandır. Bu durumda her mecazın istiâre olmaması gerekir.¹⁹²

¹⁹⁰ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 87-88.

¹⁹¹ er-Râzî, *a.e.*, s. 99.

¹⁹² er-Râzî, *a.e.*, s. 100.

3.1.2.3. İstiâre

er-Râzî, istiârenin kısımlarına değinmiş, Kur'ân'da geçen istiâreler¹⁹³ üzerinde durmuştur. Konu çerçevesinde, somut ismin somut bir vasıfta ortaklık sebebiyle somut bir isme istiâresi¹⁹⁴, soyut bir benzerlik sebebiyle somut bir ismin somut bir isme istiâresi¹⁹⁵, somut ismin soyut isme istiâresi¹⁹⁶, soyut ismin soyut isme istiâresi¹⁹⁷, soyut ismin somut isme istiâresi ve tahayyulî istiâre konularını ele almıştır.¹⁹⁸

3.1.2.4. Kinaye

er-Râzî kinâye konusunda üç fasıl zikretmiştir. Birincisinde kinayenin mâhiyeti, ikincisinde kinayenin mecazdan olmadığı, üçüncüsünde ise kinayenin tasrihe yani açık ifadeye, yani net bir şekilde anlaşılan beyana tercih edilmesi, ayrıca istiârenin, teşbih ile açık beyana tercih edilmesi konularını izah etmiştir.¹⁹⁹

3.2. Me'ânî Konularının Ele Alındığı Nazm Bölümü

Bu bölümü er-Râzî, altı bab olarak tertip etmiş ve ilk olarak nazmın hakikati konusunu ele almıştır. Nazmın, kelimeler arasında nahvin kurallarının, hükümlerinin uygulanmasından ibaret olduğunu²⁰⁰ ifade eden er-Râzî, öncelikle nazmın kısımlarından bahsetmiş, sonrasında ilmi meânî'de takdim ve te'hir konusu üzerinde durmuştur.²⁰¹

3.2.1. Takdim Te'hir

er-Râzî, ikinci kısmı ilmi meânî'de takdim ve te'hir konusuna hasretmiştir. Bu bölümde er-Râzî, istifham cümlelerinde, nefy cümlelerinde, müspet haberde (olumlu haberde), menfî haberde (olumsuz haberde) takdim- te'hir ve bazı

¹⁹³ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 155.

¹⁹⁴ er-Râzî, *a.e.*, s. 155-157.

¹⁹⁵ er-Râzî, *a.e.*, s. 157.

¹⁹⁶ er-Râzî, *a.e.*, s. 158-159.

¹⁹⁷ er-Râzî, *a.e.*, s. 159.

¹⁹⁸ er-Râzî, *a.e.*, s. 159-160.

¹⁹⁹ er-Râzî, *a.e.*, s. 160-163.

²⁰⁰ er-Râzî, *a.e.*, s. 164.

²⁰¹ er-Râzî, *a.e.*, s. 164-181.

mefullerin birbirine takdimi gibi konulara değinmiştir.²⁰² Bu kısım on bir fasıldan müteşekkildir.

er-Râzî, takdim ve te'hir'in anlamı üzerinde durarak konuya giriş yapmış ve şöyle söylemiştir: “Bir şey diğerine takdim edildiği zaman bu ya te'hir niyeti ile olur –haberın mübtedaya takdim edilmesi mefulün fâilin önüne alınması gibi- ya da tehir niyeti ile olmaz; ancak lafız bir hükümden başka bir hükme taşınır. Örneğin her biri hem mübteda hem haber olmaya ihtimalli iki isimden bir cümle kurulacağı zaman bazen biri bazen diğeri öne alınır.”²⁰³

el-Curcânî'nin “قال صاحب الكتاب وهو يذكر الفاعل والمفعول” diyerek kitabında zikrettiği görüşü²⁰⁴, “قال سيبويه عندما يذكر الفاعل والمفعول”, diyerek aktaran er-Râzî, onun konuyla ilgili açıklamalarını şu şekilde özetlemektedir:

Fâil ve meful'ü zikrederken es-Sibeveyh şöyle söylemiştir. “Araplar fâil ve meful'un her ikisine de önem vermekle birlikte onlar daha çok önem verdikleri şeyi takdim ederler. Nahivciler bu durumu şöyle örneklendirmektedirler: Bir kişi öldürüldüğü zaman sonra başka biri bunu haber vermek istese maksadı öldürülen kişiye dikkat çekmek olduğu, öldürme eyleminin bilinen bir şahıstan zuhur etmesini haber vermek olmadığı zaman öldürüleni daha önce zikreder ve şöyle der: (قتل زيد الخارجي) “Zeyd hariciyi öldürdü.” (قتل الخارجي زيد) “Hariciyi Zeyd öldürdü.” demez; çünkü maksat öldürme işinin hariciye izafesi ile ilgilidir, onun Zeyd'den meydana gelmesi ile ilgili değildir. Ancak haber veren kişi bu durumu bildirmek istese katilin zikrini öne alır; çünkü bu durumda hayret konusu olan şey öldürme fiilinin bu şahıstan zuhur etmesidir.”²⁰⁵

Takdim ve te'hir'in önemine dair genel bir değerlendirme yapan er-Râzî, çeşitli cümle yapılarında takdim-te'hir konusunu ele alır. İlk olarak soru

²⁰² er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 182-193.

²⁰³ er-Râzî, *a.e.*, s. 181.

²⁰⁴ Abdulkâhir el-Curcânî, *Delâ'ilu'l-Îcâz fi İlmi'l-Meânî* (nşr. Muhammed Reşîd Rızâ), Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, 2001, s. 86-87.

²⁰⁵ er-Râzî, *a.e.*, s. 181.

cümlelerinde takdim ve te'hirin cümleye ne gibi anlamlar kattığı üzerinde durur. Soru cümlelerinin bazen takrir bazen de inkâr için gelebildiğini ifade ettikten sonra takrir ile ilgili olarak şu örneği verir:

Takrir olduğu zaman kişi şöyle der: (أَنْتَ فَعَلْتَ ذَلِكَ) “Bunu sen mi yaptın?” amacı onun fail olduğunu onaylatmak takrir etmektir. Nemrut’un kavminin nakledildiği Allah Teâlâ’nın şu sözünde olduğu gibi “İbrahim! tanrılarımıza bunu sen mi yaptın?”²⁰⁶ (قَالُوا أَأَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا بِالْهَيْئَةِ يَا إِبْرَاهِيمُ) şüphe yok ki onların amacı putların kırılmış olduğunu onaylatmak değil, bu eylemin onun tarafından gerçekleştirilip gerçekleştirilmediğini onaylatmaktır.²⁰⁷

er-Râzî, burada, “(أَفَعَلْتَ) diyen kişi “yaptın mı?” fiilin sadece gerçekleşmiş olduğunu değil, muhatap tarafından olup olmadığını belirlemeyi, tasdik etmeyi amaçlamıyor mu? Bu iki durum arasındaki fark nedir?” şeklinde gelebilecek bir soruya şöyle cevap vermektedir: “(أَفَعَلْتَ) dediğinde fiilin onunla başkası arasında yapıp yapılmadığı konusunda tereddüt etmeksizin fiilin gerçekleşip gerçekleşmediğini belirlemek istemektedir. (أَنْتَ فَعَلْتَ) dediğinde ise (sen mi yaptın?) fiilin onun ya da başkasının yapıp yapmadığında tereddüt etmektedir. Fiilin kendisinin gerçekleştiğinde ise herhangi bir tereddüdü yoktur.”²⁰⁸

İstifham hemzesi gerçekleşmiş bir fiili onaylatmak, fiilin niçin yapılmış olduğu ile ilgili inkâr ve failini kınama ifade ettiğini söyleyen er-Râzî, inkâr ile ilgili olarak Allah Teâlâ’nın şu sözünü örnek verir: “Allah oğulları size seçti de kendisi meleklerden kızlar mı edindi?”²⁰⁹ (أَفَأَصْفَاكُمْ رَبُّكُمْ بِالْبَنِينَ وَاتَّخَذَ مِنَ الْمَلَائِكَةِ إِنَاثًا) Burada fiilin kendisi inkâr edilmektedir; ancak, isim fiile takdim edildiği vakit inkâr/ yok sayma faile yönelik olur. Bir şiiri başkasından intihal eden birinin şu sözü gibi: (أَنْتَ قُلْتَ هَذَا الشَّعْرَ) “Bu şiiri sen mi söyledin”, (كذبت، لست ممن يحسن مثله), “Sen bu

²⁰⁶ Enbiyâ 21/62.

²⁰⁷ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 182.

²⁰⁸ er-Râzî, *a.e.*, s.182-183.

²⁰⁹ İsrâ 17/40.

güzellikte bir şiiri söyleyecek biri değilsin”. Böylece söyleyen kişinin o olduğu inkâr edilmiş olunmaktadır, şiirin söylenmiş olduğu inkâr edilmemektedir.²¹⁰

Şöyle denirse: “Allah’ın şu sözü: (اللَّهُ أَذِنَ لَكُمْ) “De ki: Allah mı size izin verdi?” Amaç iznin aslını inkârdır yoksa bu izin Allah’tan başkası tarafından verilmiş de onların bunu Allah’a izafe etmiş olmalarını inkâr değildir. O halde niçin istifham hemzesi fiile bitişmedi?” er-Râzî bu soruya bunun iznin aslının yani kendisinin nefyedilmesi olduğu ve bu şekilde ifadenin daha belîğ olduğu şeklinde cevap vermiştir.

Fiil-i mâzî’de takdim te’hir konusunu ele alan er-Râzî, mâzî çatısındaki cümlelerde fiilin takdimi ile ismin takdimi arasındaki farkı açıkladıktan sonra fiili muzârî’de takdim ve te’hir bağlamında konuya devam etmiştir.

Şöyle ki (أنت تفعل) “yapıyor musun/yapacak mısınız?” (أنت تفعل) “sen mi yapıyorsun/ yapacaksın!” denildiğinde bunun iki duruma ihtimali vardır: Birincisi, fiilin varlığını reddetmektir, Allah’ın (c.c) şu sözünde zikrettiği gibi; (أَنْزَلْنَاهُمْ مَكُوهًا وَأَنْتُمْ) “Siz istemediğiniz halde bunları size zorla mı kabul ettireceğiz.”²¹¹ Bizim sözü edilen şeyi kabul etmeye zorlanacak kişiler olmamız, Allah’ın bizden başkalarını bunu kabul etmeye zorlayabileceği anlamında değildir, -Allah böyle bir şeyden münezehhtir- aksine mana bu ilzâmı (zorlamayı) inkârdır. İkincisi; çirkin göstermektir, tehlikeli bir işe kalkışan bir adam için söylenen şu söz gibi: “Bu vakitte mi çıkacaksın?” (أَتَخْرُجُ فِي هَذَا الْوَقْتِ) “Yolun dışında mı gideceksin?” (أَتَذْهَبُ فِي غَيْرِ) (الطَّرِيقِ)²¹²

Muzari çatısında hemzeli soru cümlelerinde ismin takdiminde inkâr fiile yöneliktir. Yani isimle başladığında amaç inkârı fiilin meydana gelişine yöneltmek değil, aksine onun bu failden sudur ettiğine, bu kimseden gerçekleştiğine yöneltmektir. Küçümsenen bir kişiye karşı (أنت تمنعني) olan söz ya da

²¹⁰ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 183.

²¹¹ Hûd 11/28.

²¹² er-Râzî, *a.e.*, s. 184.

mübalâğa, ta'zim ve yüceltme için olan şu söz gibi: (أهو يسأل الناس) “O mu insanlardan dilenecek”, (أهو يمنعمهم حقوقهم), “O mu insanların hakkını vermeyecek.”²¹³

İnkâr, yani yok sayma manasında olan soru ifadesi, işiten kişinin dikkatini bu şeyin yanlışlığına çekmektir ki, muhatap kendine gelerek utanıp vazgeçsin. Şu halde imkânsız olan ve kimsenin gerçekleşeceği iddiasında bulunmayacağı bir şey ancak temsil yolu ile onaylatılabilir. Bu durumda iddia sahibine şöyle denilmiş gibi olur. “Sen böyle bir şeyi iddia etmekle imkânsız bir şeyi iddia eden birine benziyorsun, mümkün olmayan bir şeyi mümkün gören kişiye benziyorsun.” Allah’ın (c.c) şu sözü bu gibidir: (أَفَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ أَوْ تَهْدِي الْعُمْيَ) “Sağirlara sen mi duyuracaksın, körlere sen mi yol göstereceksin?”²¹⁴ Sağirların duyması kimsenin iddia ettiği bir şey değildir. Dolayısıyla ayette kastedilen bu iddianın reddedilmesi değil, temsil ve benzetmedir. Yani ilahi mesajı inkâr eden muhataplara ilahi hakikati duyurabileceğini sanan Hz. Peygamber (s.a.v) sağirlara duyurabileceğini sanan kişi yerine konulmuştur. (أَفَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ) “Sağirlara duyurabilirmisin?” yerine isim öne alınarak (أَفَأَنْتَ تُسْمِعُ الصُّمَّ) “Sen mi sağirlara duyuracaksın?” denilmesi, “Sağirlara duyurma özelliği sadece sana mı verildi.” anlamındadır. Böyle buyrulur Hz. Peygamber (s.a.v) onlara duyurabileceğini sanması hususunda sağirlara işittirme gücüne sahip olduğunu zanneden kişi yerine konulmuştur.²¹⁵

Değinilen hususlarda mefûl’un durumunun da fâil’in durumu gibi olduğunu ifade eden er-Râzî’nin bu hususta zikrettiği örnekler şöyledir: (أزيدا تضرب) “Zeyd’i mi dövceksin?” dediğinde Zeyd’in dövülecek veya dövülmeye cür’et edilecek biri olmasını reddetmiş olursun. Bundan dolayı şu ayetlerdeki²¹⁶ (عَيْرٍ) lafzı öne alınmıştır. Eğer fiilden sonra zikrederek (قُلْ أَعْيَرَ اللَّهُ التَّخَلُّوا وَلِيًّا) denilmiş olsaydı “De ki: Allah’tan başka dost edinir miyim” (أَعْيَرَ اللَّهُ تَدْعُونَ) “Allah’tan başkasına yalvaracak

²¹³ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 184-185.

²¹⁴ Zuhruf 43/40.

²¹⁵ er-Râzî, *a.e.*, s.184-185.

²¹⁶ En’âm 6/14, 40.

mısınız?” denilseydi bu güzellik kalmayacaktı; çünkü takdim ile ayet “Allah’tan (c.c) başkası dost edinilecek güçte ve durumda mıdır? Bundan daha büyük bir cahillik olabilir mi?” anlamı kazanmaktadır. Takdim olmadığında inkâr sadece fiilin gerçekleşmesine yönelik olur. Aynı şekilde (أَبَشْرًا مِنَّا وَاحِدًا تَتَّبِعُهُ) “Dediler ki içimizden tek bir insan mı uyacağız?”²¹⁷ ayetinde de durum böyledir; çünkü onlar inkarlarını kendileri gibi bir insanın tâbi olunmaya layık olmamasına dayandırmışlardır.²¹⁸

Olumsuz yapılarda olumsuzluk edatı fiilin başına getirildiğinde örneğin, (مَا ضَرَبْتُ زَيْدًا) “Zeydi dövmedim” dediğinde Zeyd’i dövme eyleminin senin tarafından gerçekleştiği reddedilmiş olur. Bu kullanımda Zeyd’in birisi tarafından dövülmüş olması gerekmez, başka birisi onu dövmüş de olabilir dövmemiş de. (مَا ضَرَبْتُ زَيْدًا) sözünde olduğu gibi olumsuzluk edatı ismin başına getirildiğinde ise, bu Zeydin başkası tarafından dövülmüş olmasını gerektirir, zira böyle bir söz ancak Zeyd’in başkası tarafından dövülmesi durumunda söylenir. Yani gaye, Zeyd’in senin tarafından dövüldüğünü reddetmektir. er-Râzî, bununla ilgili olarak üç husus zikretmiştir.²¹⁹

I. (وَمَا أَنَا وَحْدِي قُلْتُ ذَا الشَّعْرِ كُلَّهُ) “Bu şiirin tamamını ben tek başıma söylemedim” dediğinde şiirden bir parçanın söylenmiş olması gerekir. Olumsuz kılınan şey şiirin tamamını söyleyenin söz konusu kişi olmadığıdır.

II. (مَا ضَرَبْتُ زَيْدًا وَلَا ضَرَبَهُ أَحَدٌ مِنَ النَّاسِ) şeklindeki sözün doğrudur, ancak (مَا أَنَا) şeklindeki sözün doğru olmaz. İlk cümle sözün anlamı “Zeyd’i ne ben dövdüm ne de bir başkası” şeklindedir. Ancak ikinci cümledeki gibi Zeydi ben dövmedim, benden başka birisi de dövmedi denilmesi durumunda ise doğru bir söz söylenmiş olmaz. Buradaki çelişki Zeyd’i dün döven adam ben

²¹⁷ Kamer 54/24.

²¹⁸ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz.*, s. 185.

²¹⁹ er-Râzî, *a.e.*, s. 186.

değilim diyerek onun dövüldüğünü ifade ettikten sonra onu insanlardan biri de dövmedi diyerek düşülen çelişkiye benzer.

III. (ما ضربت إلا زيدا) “Zeyd’den başkasını dövmedim” dediğinde bu sözün doğrudur, şayet (ما أنا ضربت إلا زيدا) dersin yanlış bir söz olur; çünkü olumsuzluğun (إلا) edatı ile kaldırılması Zeyd’i dövmüş olmanı gerektirir. (أنا) zamirini fiilin önüne alarak olumsuzluk harfiyle yan yana kullanman Zeyd’i dövdüğünü reddetmeyi gerektirir. Bu durumda bu iki anlam birbiri ile çekişmektedir.²²⁰

Bu fark mef’ûl’un takdim ve te’hirinde de geçerlidir. Mesela, (ما ضربت زيدا) “Zeyd’i dövmedim” diyen bir kişi, kendisi tarafından Zeyd’in dövülmüş olduğunu inkâr etmiş başkasının dövülüp dövülmediği hususuna ise hiç değinmemiş ihtimale açık olarak bırakmış olur. Yani onun başkasını dövmüş olması hususu kapalı bırakılmış olur. Mef’ûl’u öne alarak (ما زيدا ضربت) dediğinde ise mana şöyle olur. Birisini dövdüğü kesin olup insanlar onun dövdüğü bu kişinin Zeyd olduğunu sanmaktadır. Böyle diyerek dövdüğü bu kişinin Zeyd olduğunu inkâr etmiş olur.²²¹

İstifham ve nefyde anlatılan hususların müspet haber (olumlu yapılardaki cümleler) için de geçerli olduğunu ifade eden er-Râzî her bölümde olduğu gibi bu bölümde de örneklere çokça yer vermiştir. Konuyla ilgili olarak önemli ölçüde ayetlere de yer veren Râzî, isim takdim edildiğinde (زيد قد فعل) (وانا فعلت) denildiğini, bunun ise failin kastedilmesini, vurgulanmasını gerektirdiğini ifade ederek burada bahsedilen fâilin kastedilmesi durumunun iki şekilde olabileceğini belirtir. Buna göre gaye ya fiili bu faille sınırlandırmaktır, mesela, (انا كتبت في معنى فلان) “Falanca konuda sadece ben yazdım başkası değil.” dediğinde bu eylemi tek başına gerçekleştirdiğini iddia ederek, senin dışında başkalarının da aynı işi yaptığı yolundaki iddiayı reddetmeyi amaçlarsın. Veya amaç fiili sınırlandırmak değil, aksine dinleyeni öznenin bir eylemi gerçekleştirdiği konusunda emin kılmak ve

²²⁰ Aynı yer.

²²¹ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s.186.

kuşkusunu kaldırmaktır. (هو يعطي الجزيل) “O çok verir, cömerttir, elindekini esirgemez.”, yani çok cömert olan, ondan başka birinin olmadığı kastedilmez.²²²

Söz konusu edilen eylem hakkında kuşku duyulmuyorsa ve inkâr edilecek fiillerden değilse söze isimle başlamanın güzel olmayacağını ifade eden er-Râzî, bu husula ilgili şu örneği verir: “Her sabah evinden çıkmayı alışkanlık haline getirmiş birinin evinden çıktığını haber vereceğin zaman (قد خرج) dersin şöyle demeye (هو قد خرج) ihtiyaç duymazsın. Çünkü bu dinleyenin şüphe duyacağı bir şey değildir, bu durumda bu şahsın adını fiilden önce zikrederek onu pekiştirmeye gerek yoktur.²²³

Menfî haberdeki takdim ve te’hir ile ilgili olarak er-Râzî teferruata girmeden örnek cümleler ve ayetler üzerinde konuyu izah etmiştir. Onun bu hususta zikrettiği hususları şu şekilde özetlemek mümkündür: (أنت لا تحسن هذا) şeklindeki sözün (لا تحسن هذا) şeklindeki sözünden daha belîğdir. Birinci söz, kendisini beğenen ve bu işi kendisinden daha iyi yapacağını iddia eden bir kişi içindir, ikincisinde ise bu vurgu yoktur. Şayet (لا تحسن أنت) deseydin anlam bu kuvvette olmazdı. Nitekim Allah’ın (c.c) şu sözü (وَالَّذِينَ هُمْ بِرَبِّهِمْ لَا يُشْرِكُونَ) “Rablerine ortak koşmayanlar...”²²⁴ Ayetteki ifade şirkin nefyinin te’kididir. Eğer (وَالَّذِينَ لَا) şeklinde söyleneydi bu anlamı ifade etmezdi.²²⁵

Takdim ve te’hir konusunda er-Râzî, sekizinci fasıl olarak nekre bir ismin fiile takdim ve te’hirini ele almıştır. Konuyu birkaç örnekle izah eden er-Râzî şunları söylemiştir: (أجاءك رجل؟) “Sana bir adam geldi mi” dediğinde herhangi bir adam tarafından gelme eyleminin gerçekleşip gerçekleşmediğini sormayı kastedersin. (أرجل جاءك) “Sana bir adam mı geldi” dersin gelen kişinin cinsiyetini

²²² Aynı yer.

²²³ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 189.

²²⁴ Mü’minûn 23/59.

²²⁵ er-Râzî, *Aynı yer*.

bilmeyi kastedersin yani bu cümle muhatabın yanına birinin geldiğini biliyor olduğunu ve gelenin cinsiyetini bilmediğini ifade eder. Mesela (رجل جاءني) dediğinde muhatabına sana bir adamın geldiğini bildirmeyi kastedersin, kadının değil. Bunu kastetmiyorsan fiili öne alarak şöyle söylemen (جاءني رجل) gerekir.²²⁶

Bazı mefûllerin birbirine takdim ve te'hiri ile ilgili olarak, er-Râzî, Allah'ın (c.c) şu sözünü örnek vererek konuyu açıklamıştır. (وَجَعَلُوا لِلَّهِ شُرَكَاءَ الْجِنِّ) “Onlar cinleri Allah'a ortak kıldılar”²²⁷ Burada (الله) lafzı sona bırakılarak (وَجَعَلُوا الْجِنِّ شُرَكَاءَ لِلَّهِ) denildiğinde anlam daha farklı olur. Ayette onların cinleri Allah'a ortak kıldıkları ve Allah ile birlikte onlara da taptıkları anlamı olsa da bu anlamın yanında başka bir anlamı da içermektedir ki oda Allah'ın ne cinlerden ne de cinlerin dışındakilerden başka bir ortağının olmayacağı hususudur. Ancak kelime sona bırakıldığı vakit bu anlam ortaya çıkmaz. Onların Allah ile birlikte cinlere de taptıkları bilgisinin dışında bir şey kalmaz. Zira (شركاء) kelimesi öne alındığında (جعل) fiilinin birinci mefulüdür. Lafza-i celal ikinci meful konumundadır. (الجن) lafzı ise başka bir cümlenin parçası olup sanki “Peki onlar Allah'a (c.c) kimi ortak koşuyor?” diye sorulmuş, “cinleri” diye cevap verilmiş gibidir. (شركاء) birinci meful (الله) lafzı da ikinci meful olunca genel olarak Allah'ın ortakları olduğu hususu reddedilmiş olur. Böylece cinlerden ortak koşulması hususu ortağın cinler türünden olması bakımından reddin kapsamına girer. Ayette zikredilen (الله) lafzı (الشركاء) şeklinde sona bırakıldığında ise (الجن) lafzı birinci meful, (الشركاء) lafzı da ikinci meful olur. Bu durumda ortaklar bir türe tahsis edilmiş olur ki, buna göre başkalarının değil de özellikle cinlerin ortak koşulmasının reddedilmesi ihtimali ortaya çıkar. Allah, ortağı ve benzeri olmaktan münezzehtir.²²⁸

²²⁶ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 191.

²²⁷ En'âm 6/100.

²²⁸ er-Râzî, *a.e.*, s. 192-193.

3.2.2. Fasl ve Vasl

Fasl ve vasl konusunun belâgatın en önemli konularından olduğunu hatırlatan er-Râzî, konuya giriş mahiyetinde şu açıklamalarda bulunur: “Bir sözün inşasında cümlelerin birbirine atfedilmesinin mi yoksa bağlaçsız olarak birbiri ardına dizilmesinin mi (isti’naf) daha uygun olduğu hususu belâgat ilminin çok ince konularındandır. Bu noktada en doğruyu bulabilmek, ancak dilinde hiç bozulma olmamış olan bedevilere ve bir de Allah vergisi bir belâgat yeteneğine sahip olup bir sözün belâgat açısından değerini tespitinde kendince bir ölçüsü bulunan üç beş kişiye nasip olur. Bu konu belâgat ilminde öyle büyük bir yer edinmiştir ki belâgat âlimleri bunu belâgatın ölçüsü saymışlardır. Örneğin onlardan birine belâgatın ne olduğu sorulunca fasl ve vasl yapılacak yerleri birbirinden ayırabilmektir cevabını vermiştir. Bunun sebebi konunun çok ince ve karmaşık oluşudur.”²²⁹

Tespiti karmaşık olan nokta yalnız “vav” harfiyle yapılan atıflardır, diğer atıf harfleri ile yapılan atıflar değil; çünkü diğer atıf harfleri ortak kılmaya ek olarak başka anlamlar da içerir. Örneğin, (ف) harfi gecikmesiz sıralama (bir fiilin öbürünün ardı sıra gerçekleştiği), (ثم) harfi gecikmeli sıralama, (أو) harfi iki şey arasındaki tereddüdü ifade eder.²³⁰

er-Râzî’ye göre, atıf ya cümlelerde yahut da kelimelerde olur. Kelimeleri birbirine atfetmenin faydası ikinci kelimenin ilk söylenenin irabına ortak kılınmasıdır. İrapta birbirine ortak kılınan kelimeler irabı gerektiren (fâil olmak, mefûl olmak) gibi hükümlerde de ortak kılınmış olur. Cümleler açısından ise bu iki türdür: Önceki cümlenin iraptan bir yerinin olması; irapta yeri olmayan bir cümlenin üzerine diğerini atfetmektir.

Cümleler açısından bakıldığı vakit cümle ya müfret/ kelime mesabesinde ya da kelime hükmünde değildir. Birinci duruma örnek şu sözdür: (مررت برجل خلقه)

²²⁹ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 197.

²³⁰ Aynı yer.

(حسن وخلقه قبيح) “Huyu güzel kendisi çirkin birine rastladım” burada ikinci cümle birinci cümlenin hükmünde yani irapta ona ortak kılınmıştır. Bu hüküm ise birinci cümlenin nekreye sıfat olarak yeri itibari ile mecrur olmasıdır. İkinci durumda ise iki cümleden biri diğeri ile manası bakımından bağlantılıdır ya da değildir. Eğer değilse iki cümle arasında ya bir uyum vardır ya da yoktur.

Söylenenlerin özeti şudur: Cümlelerin birinin manası diğerine uygun olup birbirine katılabilir olmadıkça, cümleler arasında atıf olmaz. Kelimeler gücünde olmayan cümlelere gelince; Ya iki cümleden birinin anlamı zatı itibari ile diğer cümle ile alakalıdır ya da değildir. Eğer alakalı değilse ya her iki cümle arasında bir uygunluk vardır veya yoktur.

Bununla ilgili iki husus vardır: Birincisi; iki cümleden birinin diğerini te’kid için olması veya sıfatı olmasıdır. Yani bazı isimler arasında bir anlam bağı olur ve bu bağ onu önceki isme bağlayacak başka bir bağa ihtiyaç bırakmaz. Yani sıfat nitelediği isme bağlanmak için özel bir bağa ihtiyaç duymaz. Aynı şekilde te’kid de pekiştirdiği kelimeye bağlanmak için bir bağa ihtiyaç duymaz. Böyle cümlelerde atıf olması uygun değildir. Çünkü sıfat mevsuf ile te’kid müekked ile anlam açısından irtibatlıdır. Bu bağ asıl itibari ile olunca bu bağa delalet eden başka bir bağa ihtiyaç kalmaz. Ör: (جاءني زيد الطريف) “Zarif Zeyd geldi” zarif olan Zeyd’den başkası değildir.²³¹

İkincisi; iki cümle arasında aslen bir uygunluğun olmamasıdır. Burada da atfı terk etmek gerekir; çünkü atıf ortak kılmak içindir. İki cümleden birinin diğeri ile asli bir bağlantısı olmayıp ancak aralarında bir uygunluğun olması durumunda atfı söylemek gerekir. Kendisinden bahsedilen iki şey arasındaki bu uygunluk ya ikisinin benzer olmaları ya da bir hususta zıt olmaları bakımındandır. Yani cümlelerin birinin konusunun öbürü ile ilişkisi olması gerektiği gibi ikinci cümlenin öznesi hakkında haberin de birinci hakkında verilen habere benzer veya onunla çelişik olması gerekir. Örneğin, (زيد طويل وعمر شاعر) “Zeyd uzun boyludur, Ömer ise şairdir.” bu anlamsız bir söz olur; çünkü uzun boy ile şairlik arasında

²³¹ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 198.

hiçbir biçimsel benzerlik yoktur. Doğrusu (زيد طويل وعمر قصير) ya da (زيد كاتب وعمر شاعر) denilmesidir. Zeyd ile Ömer’i irtibatlı kılan özel bir sebep olmadıkça ve ikisi birbirine denk ve ortak gibi olmadıkça (زيد قائم وعمر قائد) demeyiz. Böyle demek için onlara arasında öyle bir ilişki olmalıdır ki dinleyen birincinin durumunu öğrenince ikincinin durumunu merak etmelidir. Birinci cümleye onunla hiçbir ilgisi bulunmayan biri söylendiğinde öbürünün de söylenmesine ihtiyaç duyulmayan ve aynı konuşmanın kapsamında yer almaları uygun olmayan bir cümle atfedilirse bu doğru olmaz.²³²

Özneleri aynı olan cümlelerde, iki cümlede de haberin konusu aynı olduğunda ikisinin “و” harfi ile birleştirilme gerekçesi ve atıf yapılması zorunlu olur. Nitekim iki fiilin arasında çok yakın bir ilgi bulunduğu bir diğerdinden ayrı tasavvur edilemez. Ör: (العجب من أنك أحسنت وأسأت) Burada anlam iki fiili bir hükümde birleştirmeye dayanmaktadır.²³³

er-Râzî, fasl-vasl konusunu beş fasıl olarak tertip etmiştir. İlk bölümü konu ile ilgili önemli noktaların tespitine ayırmış bu bağlamında yukarıda bahsi geçen hususlar üzerinde durmuştur. Daha sonra ikinci fasılda iki cümlenin birbiri ile irtibatının kuvvetli olması durumunda atfın terkedilebileceği ile ilgili örneklere yer vermiştir. Şöyle ki;

İki cümleden birisi diğerrinin sıfatı ya da müekkeddi olursa –daha önce bahsi geçtiği üzere- atfa gerek yoktur. Örneğin ayette geçen (ألم ذالك الكتاب لا ريب فيه) “Bu o kitaptır ki onda hiçbir kuşku yoktur”²³⁴ (لا ريب فيه) ifadesi (ذالك الكتاب) ifadesini pekiştirdiği için bu ikisini atfetmeye ihtiyaç yoktur. Tıpkı “Bu o kitaptır, o kitaptır.” demek gibidir. Yine ayette zikredilen (لا يؤمنون)²³⁵ cümlesi (إن الذين كفروا ساء) cümlesini pekiştirdiği için atıfsız gelmiştir. Başka bir ayette (عليهم أأنذرتهم أم لم تُنذِرهم

²³² er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 198-199.

²³³ er-Râzî, *a.e.*, s. 199.

²³⁴ Bakara 2/2.

²³⁵ Bakara 2/6.

(يُخَادِعُونَ اللَّهَ) değil de atıfsız olarak (يُخَادِعُونَ اللَّهَ) denilmiştir. Çünkü bu aldatma inanmadıkları halde iman ettik demelerinden başka bir şey değildir. Bu durumda bu cümle ile kendisinden önceki cümlenin içeriği pekiştirilmiştir.²³⁶

وَإِذَا تُلَىٰ عَلَيْهِ آيَاتُنَا وَلَىٰ مُسْتَكْبِرًا كَانَ لَمْ يَسْمَعْهَا كَأَنَّ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا) (وَكَانَ فِي أُذُنَيْهِ وَقْرًا)²³⁷ denilmemiştir; (فَبَشِّرْهُ بِعَذَابٍ أَلِيمٍ) denilmiştir; çünkü kulağı ağır duyana benzetme ile kastedilen, duymayana benzetme ile kastedilenin aynıdır. Ancak kastedilen manada ikinci benzetme birincisinden daha vurgulu ve güçlüdür. Her iki benzetmede de anlam ayetlerin okunmasının bu kişiye hiçbir şekilde fayda sağlamadığının ifade edilmesidir.²³⁸

Görünüşte öncesine atfedilecek gibi duran bir cümlenin atfa engel özel bir durum sebebiyle atfedilmemesi ile ilgili ise er-Râzî şunları söylemiştir:

(اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمْلُكُ فِي طُعْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ)²³⁹ ayetini bu hususa örnek verebiliriz. Görünüşe göre bu ayetin (إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ) ayetine atfedilmesi gerekirdi; çünkü içerik olarak ona yabancı değil, aksine Allah'ın (c.c) (يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ)²⁴⁰, (وَمَكَرُوا) (وَمَكَرَ اللَّهُ)²⁴¹ sözündeki gibi bir ifadenin sözün iki ayrı yerinde ayrı anlamlarda kullanıldığı ayetlerdeki atfedilen cümlelerin bir benzeridir. Ancak aradaki fark şudur: (إِنَّمَا نَحْنُ مُسْتَهْزِئُونَ) ile onların söyledikleri söz aktarılmış olup, bu Allah'tan gelen bir haber değildir. (اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ) cümlesi ise Allah'ın (c.c) onları inkâr ve alayları yüzünden cezalandıracağına dair bir haberidir. Böyle olduğu için atf mümkün olmamıştır. Çünkü Allah'tan (c.c) gelen bir haber onların sözünün aktarıldığı cümleye atfedilemez. Zira bu Allah'tan (c.c) gelen haberin sanki onların aktarılan sözünün devamı olduğu izlenimi verir ve sanki onlar bu yaptıklarından

²³⁶ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 199-200.

²³⁷ Lokmân 31/7.

²³⁸ er-Râzî, *a.e.*, s. 200.

²³⁹ Bakara 2/15.

²⁴⁰ Nisâ 4/142.

²⁴¹ Âli 'İmrân 3/54.

sorumlu tutulacaklarına ve Allah'ın (c.c) kendilerini cezalandıracağına şahitlik etmiş gibi olurlar.²⁴²

(وَمَكَرُوا وَمَكَرَ اللَّهُ), (يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَهُوَ خَادِعُهُمْ)

Çünkü ayetlerin her ikisindeki her iki cümle de Allah'tan (c.c) gelen bir haber olup kimsenin sözünün aktarması değildir. (وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ لَا تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ قَالُوا إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ. أَلَا)²⁴³ (إِنَّهُمْ هُمُ الْمُفْسِدُونَ وَلَكِنْ لَا يَشْعُرُونَ) ayetinde cümlesinin (أَلَا) harfiyle başlatılıp öncesinden ayrılmasının temelindeki sebep de budur. Çünkü bu Allah (c.c) tarafından onların böyle olduğuna dair verilmiş bir haberdir. Öncesindeki (إِنَّمَا نَحْنُ مُصْلِحُونَ) cümlesi ise onların sözünün aktarımıdır. Atfedilecek olursa bu cümlenin de diğerinin kapsamına girdiği izlenimi ortaya çıkabilir.²⁴⁴

(وَإِذَا قِيلَ لَهُمْ آمِنُوا كَمَا آمَنَ النَّاسُ قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ وَلَكِنْ لَا يَعْلَمُونَ)²⁴⁵ ayeti

ile ilgili bir başka husus daha vardır ki o da haber cümlesinin (قَالُوا أَنُؤْمِنُ كَمَا آمَنَ السُّفَهَاءُ) soru cümlesi üzerine (أَلَا إِنَّهُمْ هُمُ السُّفَهَاءُ) atfedilmemesidir. Başka bir şey de onların sözlerinin aktarımıdır ki, bu dinleyende onların sonunun ne olacağını bilme isteğine sebep olur. Buna göre söz konusu cümle dinleyenin aklına takılan bu sorunun cevabı olarak gelir ve bu durumda öncesine atfedilmeksizin yeni başlamış bir cümle gibi gelmesi gerekir.²⁴⁶

er-Râzî, cümlelerin birbirine atfı konusunda el-Curcânî'nin görüşlerini²⁴⁷ aynen aktarmış, farklı bir görüş ortaya koymamıştır. Konuyla ilgili olarak söylenenlerin özeti şu şekildedir: “Bazen bir cümle başka bir cümle üzerine atfedilir, bazen de iki veya daha fazla cümle topluca birbirine atfedilir. Bu husus bilhassa şart-cevap cümleleri açısından önemlidir; zira birbirine atfedildikten sonra topluca şart cümleliği kılınan cümle öbekleri ile çokça karşılaşılır. Mesela, (وَمَنْ)

²⁴² er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 202.

²⁴³ Bakara 2/11-12.

²⁴⁴ er-Râzî, *a.e.*, s. 202-203.

²⁴⁵ Bakara 2/13.

²⁴⁶ er-Râzî, *a.e.*, s. 202-203.

²⁴⁷ el-Curcânî, *Delâ'ilü'l-Îcâz*, s. 166-169.

(يَكْسِبُ حَطِيئَةً أَوْ إِثْمًا ثُمَّ يَرِمُ بِهِ بَرِيئًا فَقَدِ احْتَمَلَ بُهْتَانًا وَإِثْمًا مُبِينًا)²⁴⁸ “Kim kasıtlı veya kasıtsız bir günah işler de onu bir suçsuzun üzerine atarsa büyük bir iftira ve apaçık bir günah işlemiş olur.” Burada şart, cümlelerin herbirinde tek tek değil, cümlelerin bütününde bulunmaktadır; çünkü her birinde tek tek bulunduğu takdirde bunların her biri birbirinden bağımsız şartlar olmuş olur, birbirinden ayrı şartlar olduklarında ise iki ayrı cevap gerektirirler. Hâlbuki burada tek bir cevap vardır. Topluca tek cümle yerine konmak açısından, bu gibi cümlelerin durumu, مررت برجل أبوه كريم / زيد أبوه كريم gibi, bir bütün halinde başka bir cümlenin haberi veya sıfatı ya da hali kılınan cümlelerin durumuna benzer. Bu cümleleri oluşturan öğeler tek başına değil bir bütün halinde haber, sıfat, hal olduğu gibi atıflı şart cümlelerinde de cümleler tek tek değil bir bütün halinde şart olur.²⁴⁹

3.2.3. Hazf, İdmâr, İcaz

e-Râzî, ilk olarak mef'ullerin hazfedilmesi konusundan bahseder. Buna göre: Müteaddî fiiller bilinen mefullere sahip olabilir veya olmayabilir, bilinen mefule sahip olmayanın durumu geçişli olmayan fiilin durumu gibidir. Şöyle ki, bazen fiili zikretmekteki kasıt mefullerin zikrine ilişmeksizin yalnızca eylemin kim tarafından gerçekleştirildiğini ifade etmektir. Böyle kullanımlarda cümlede ne söylenen (lafzi) ne de söylenmiş sayılan (takdiri) bir mefûl görülmediği için geçişli fiil geçişsiz gibi olur. Şu ayetler buna örnektir: (وَإِنَّهُ هُوَ أَضْحَكَ وَأَبْكَى) ve (وَإِنَّهُ هُوَ أَعْنَى)²⁵⁰ ayetlerinin anlamı diriltme, öldürme, zengin kılma eylemlerini gerçekleştirenin O olduğu hususudur. Eylem gerçekleştirenine ait kılınmak ve “O falanca eylemi gerçekleştirecek bir kişidir.” “Falanca eylem sadece filanca kişi tarafından gerçekleştirilir/ gerçekleştirilmez.” gibi bir husus bildirilmek istendiğinde fiil geçişli kılınmaz. Yani ne zaman ki amaç sadece failin durumunu açıklamak olur fiil bu durumda geçişli olmaz. Mesela (هو يعطي الدنانير) denildiğinde ifade edilmek istenen husus muhataba sözü edilen kişinin verdiği şeyler arasında dinarların da bulunduğunu veya başka şey değil de sadece dinarlar verdiğini

²⁴⁸ Nisâ 4/112.

²⁴⁹ er-Râzî, *Nihâyetu'l-İcâz*, s. 203-204.

²⁵⁰ Necm 53/43, 48.

bildirmeştir. Böyle dediğinde o kişinin verme eylemini gerçekleştiren biri olduğu değil, bu eylemin kapsamına giren şeyin türü açıklanmış olur.²⁵¹

İkinci bir husus ise fiilin bilinen bir mefulle sahip olmasıdır. Bu durumda üç sebepten dolayı meful lafızdan hazfedilir. Buna göre; amaç mefulün durumunu açıklamak değil fâilin durumunu açıklamaktır. Yani fiilin gerçekleştirenine ait kılındığı vurgusunun tam bir biçimde ortaya çıkabilmesi için fiilin, mefulünü hazfetmek gerekir. Nitekim (وَكَمَا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةٌ مِنَ النَّاسِ يَسْقُونَ وَوَجَدَ مِنْ دُونِهِمْ امْرَأَتَيْنِ)²⁵² bu ayette²⁵² bir meful dört ayrı yerde hazfedilmiştir. Söz konusu ayette kastedilen anlam şudur: “Suyun başında koyunlarını ve hayvanlarını sulayan bir kalabalık ve bir de koyunlarını geride tutan iki kız buldu, kadınlar biz koyunlarımızı sulayamayız dediler. Bunun üzerine Hz Musa onların koyunlarını suladı.”²⁵³

Burada ifade edilmek istenen husus o ortamda insanlar tarafından sulama, kızlar tarafından geri tutma eylemlerinin gerçekleştiği ve Hz. Musa'nın sulama işini yaptığıdır. Sulanan hayvanların hangi türden koyun mu deve mi yoksa başka bir türden mi olduğu hususu ifade edilmek istenen hususun dışında olup zikredilmesi halinde amaca aykırı bir anlam akla gelebilir. Mesela “arkalarında koyunlarını geride tutan iki kız buldu.” denilse Hz. Musa'nın geride tutma fiilini sırf geride tutuyor oldukları için değil koyunlarını geride tutuyor oldukları için yadırgadığı, develerini geride tutuyor olsalar yadırgamayacağı gibi bir anlam ortaya çıkabilir. Örneğin; (مالك تمنع أحاك) “Kardeşine niye engel oluyorsun.” denildiğinde engel olmayı sırf engel oluş yüzünden değil, kardeşe engel oluş yüzünden yadırganmış olur.²⁵⁴

Zikredilen fiilin zikri geçtiği için veya hal karinesi bulunduğu için bilinen özel bir mefulü vardır. Konuşan bu mefulü kasteder, zikreder; ancak onu zikretmeyi kastetmiyormuş hissini vermek için onu hazfeder. Yani fiili bir şeye

²⁵¹ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 208.

²⁵² Kasas 28/23-24.

²⁵³ er-Râzî, *a.e.*, s. 208-210.

²⁵⁴ er-Râzî, *a.e.*, s. 210.

geçişli kılmaksızın fiilin söz konusu şahıs tarafından gerçekleştirildiğini anlatmak istiyormuş vehmini verir.²⁵⁵

Mefulün çok açık olması sebebiyle hazfedilmesidir.(أصغيت إليه) sözü buna örnektir onlar bu sözle “ona (kulağımı) uzattım” demeyi kastederler.²⁵⁶

İdmâr konusunda, “Daha sonra açıklanmak üzere yapılan idmâr” ile ilgili er-Râzî, şu açıklamada bulunur: “Şu sözler buna örnektir: (أكرمني وأكرمت عبد الله) “Beni ağırladı ben de Abdullah’ı ağırladım.” dersin ve bu sözünle (أكرمني عبد الله وأكرمت عبد الله) “Abdullah beni ağırladı ben de Abdullah’ı ağırladım.” demeyi kastedersin. Burada bir lafız ikinci cümlede zikredilmekle yetinilerek ilk cümlede terk edilmiştir. (لو) ve diğer şart edatlarından sonra dileme fiilinin mefûlsüz olarak gelişi de buna benzerdir. (وَلَوْ شَاءَ اللَّهُ لَجَمَعَهُمْ عَلَى الْهُدَىٰ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْجَاهِلِينَ)²⁵⁷ ve (وَلَوْ شَاءَ لَهَدَاكُمْ أَجْمَعِينَ)²⁵⁸ yani Allah (c.c) sizi doğru yola iletmeyi dileseydi dilerdi, Allah hepinizi doğru yola iletmeyi isteseydi iletirdi biçimindedir. Dileme fiili, büyük bir öneme sahip veya alışılmadık ve az rastlanır bir şey olduğunda hazfedilme yerine zikredilmesi daha uygun olur, aksi durumda hazfedilmesi uygundur.”²⁵⁹

Kendisindeki güzelliğin, önemin artırılması için lafzın açıkça söylenmesi kinayenin/ zamirlerin terkedilmesi hususunu er-Râzî şöyle açıklar: “Kinayeli ifade (yani zamirli) açık ifade gücünde olmadığı için açıktan söylemenin yerini tutmaz. Zamirli ifadenin gücü, açık ifadenin gücünde olmadığı için şu ayetlerde lafzın aynen tekrar edilmesi güzel olmuştur. (وَبِالْحَقِّ أَنْزَلْنَاهُ وَبِالْحَقِّ نَزَلَ وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا مُبَشِّرًا وَنَذِيرًا)²⁶⁰ (قُلْ) (هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ اللَّهُ الصَّمَدُ)²⁶¹ bu ayetlerde açıkça söylenmek yerine bu kelimelerin zamirleri

²⁵⁵ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 210-211.

²⁵⁶ er-Râzî, *a.e.*, s. 211.

²⁵⁷ En'âm 6/35.

²⁵⁸ Nahl 16/9.

²⁵⁹ er-Râzî, *a.e.*, s. 211.

²⁶⁰ İsrâ 17/105.

²⁶¹ İhlâs 112/1-2.

kullanılsa buradaki güzellik ve etkileyiciliği olmayacaktı. Yani (وبالحق أنزلناه وبه نزل) ve (قل هو الله أحد هو الصمد)²⁶² denilseydi bu büyüklük olmayacaktı.²⁶²

Mübteda'nın hazfî ile ilgili olarak er-Râzi, el-Cürcânî'nin kendisinde mübtedanın hazfedildiği pek çok beyit zikrettiğini ve mübtedanın hazfının güzelliğine hükmettiğini ancak bunun gerekçesini zikretmediğini belirterek konuyla ilgili müşküllere dair birkaç ayet zikreder. Bunlardan biri, Allah'ın (c.c) şu sözüdür. (وَلَا تَقُولُوا ثَلَاثَةً انْتَهُوا خَيْرًا لَكُمْ)²⁶³ Müfessirler ayetteki (ثَلَاثَةً) lafzının merfû oluşunu hazfedilmiş bir mübtedanın haberi oluşuna bağlamışlar ve ayetin açılımını şu şekilde yapmışlardır. (ولا تقولوا آلهتنا ثلاثة) “Tanrılarımız üçtür demeyin” Ancak bu doğru değildir; çünkü böyle söylediğimizde bu –Allah’a sığınırız- birden çok tanrı bulunduğunu kabul etmek gibi bir anlam çağırıştır. Şöyle ki bu söz reddedildiğinde mübtedanın anlamı değil, mübtedanın haberinden anlaşılan anlam reddedilmiş olur. Yani (ولا تقولوا آلهتنا ثلاثة) denildiğinde birden çok tanrının bulunması değil, var olan tanrıların sayısının üç olduğu reddedilmiş olur. Allah ortak ve benzerlerden münezzehtir.²⁶⁴

3.2.4. (إِنَّ) ve (إِنَّمَا) İle İlgili Hususlar

er-Râzî, bu bölümde konuyla ilgili olarak on üç fasıla yer vermiş, ilk fasılda إِنَّ'nin kullanım yerleri ve anlamlarından bahsetmiş, bu çerçevede dört husus zikretmiştir. Şöyle ki;

Bir cümleyi öncesindeki cümleye bağlama işlevi görür. إِنَّ cümle başına geldiğinde cümle öncesine bağlanmakta ve iki söz sanki tek kalıba dökülmüş gibi olmaktadır. Nitekim bu harf cümleden çıkartılsa ve söz geriye kalan kelimelerle inşa edilmeye çalışılsa (ف) harfi getirmeden bu cümleler bağlanamaz. Kaldı ki (ف) harfi bile cümleler arasında (إِنَّ) ile kurulan bağlantıyı aynen kuramamakta ve

²⁶² er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 213.

²⁶³ Nisâ 4/171.

²⁶⁴ er-Râzî, *a.e.*, s. 213-215.

cümleleri eski hallerine tam döndürememektedir. Böyle kullanımlar Kur'ân'da çoktur.²⁶⁵

Şart cümlesinde şan zamirinin **إِنَّ** ile kullanımı çok daha güzel olur, böyle olmadığında bunu görmek mümkün değildir.²⁶⁶

إِنَّ harfi nekre bir kelimeyi mübteda hükmü kazanmaya yani haberin konusu kılmaya elverişli kılmaktadır. Nekre sıfat olarak mübteda olmaya zaten elverişli olduğunda **إِنَّ** harfiyle ifadenin daha güzelleştiği anlamın daha düzgün hale geldiği görülür.²⁶⁷

إِنَّ harfi bazen habere gerek duyulmamasını sağlar. (إِنَّ مَالاً) (إِنَّ وَلِداً) sözü yani (إِنَّ لَهُمْ مَالاً) Burada söylenmiş hükmünde olarak hazfettiğin kelime (لَهُمْ) kelimesidir. Bu örnekte **إِنَّ** harfini cümleden atılmış olsa ifadedeki haberin hazfinin caiz olmadığı görülür. (عَدُوٌّ) (مَالٌ) denilse söz hiçbir anlam taşımaz. Çünkü burada anlamı güzelleştiren ve anlaşılmasını sağlayan unsur **إِنَّ** harfidir.²⁶⁸

Bu harfin cevap cümlesinde köklü bir kullanıma sahip olduğunu gösteren husus Arapların yeminin cevabı olan isim cümlelerinin başına hep **إِنَّ** harfini koymaları ve cümleyi bu harf olmadan söylemekten uzak durmalarındır. Şöyle ki (وَاللَّهِ إِنَّ زَيْدًا مَنْطِقٌ) derler bunun yerine (وَاللَّهِ زَيْدٌ مَنْطِقٌ) demezler.

إِنَّ harfi bir soruya cevap olarak kullanılır, **إِنَّ** harfi ile kullanılan pek çok cümlede cevap verme kastedilir pek çok ayette²⁶⁹ olduğu gibi.

إِنَّ harfi te'kid için kullanılır. **إِنَّ** harfinin esas kullanımı te'kid içindir. Muhatabın aksine hiçbir düşünceye sahip olmadığı bir bilgi verilecekse yani

²⁶⁵ Hac 22/1; Lokmân 31/17; Tevbe 9/103; Mü'minûn 23/27; Yûsuf 12/53.

²⁶⁶ Yûsuf 12/90; Tevbe 9/63; Mü'minûn 23/117; Hac 22/46.

²⁶⁷ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 220-221.

²⁶⁸ er-Râzî, *a.e.*, s. 221.

²⁶⁹ Kehf 18/13, 83-84; Şu'arâ 26/ 216; En'âm 6/56.

muhatap gerçekleştiğini söylediğin şeyin gerçekleşmediği veya gerçekleşmediğini söylediğin şeyin gerçekleştiği gibi bir zanna sahip değilse cümlenin başına **إِنَّ** harfini getirmek gerekmez; ancak muhatap söylenilen şeyin aksine bir kanaate sahipse getirilmesi yerinde olur.

إِنَّ harfi ile kişi, kendisinin yanlış bir zanna kapıldığını ifade eder. Konuşan bu harfle kendisinin gerçekleşen bir olayın gerçekleşmeyeceği yönünde bir zanna sahip olduğunu anlatmak ister. Böylece kişi böyle zannettiği için kendisini eleştirir ve böyle sanmaktaki hatasını açıklar. Nitekim Hz. Meryem'in annesinin sözünün nakledildiği ayette²⁷⁰ de durum böyledir.²⁷¹

3.2.5. Dört Farklı Konu ve Kitabın Hatimesi

er-Râzî, eserine el-Curcânî'den farklı olarak bir de hatime kısmı eklemiş ve dört konuya yer vermiştir. Öncelikle Kevser suresindeki i'câz yönü üzerinde durmuş bu hususta ez-Zemahşerî'nin bir risalesi bulunduğunu ve kendisinin bu risalenin bir özetini sunacağını ifade etmiştir. Konu çerçevesinde yirmi bir husustan bahsetmiştir ki, bunları şu şekilde özetlemek²⁷² mümkündür.

a. (إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكُورَةَ) ayetinde fiil mübtedaya isnad edilmiştir ki bu hususiyete delalet eder. (إِنَّا) lafzı mübtedadır ve öne alınınca bu haberin ispatını te'kid eder.

b. Mütেকellim zamirinin çoğul kullanımı Rubûbiyyetin azametini işaret eder.

c. Cümle kasem yerine geçen te'kid zamiri ile gelmiştir.

d. Burada zikredilen (فَصَلِّ) ta'kibiyye fâ'sı iki manaya gelmektedir ve sebep olma manasındadır. Birincisi, pek çok nimetin verilmiş olması nimeti verene şükür ve O'na kulluk için sebep kılınmıştır; ikincisi, düşmanların sözlerine aldırması için sebep kılınmıştır.

²⁷⁰ Âli 'Imrân 3/36; Şu'arâ 26/ 117.

²⁷¹ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 224.

²⁷² er-Râzî, *a.e.*, s. 237-241.

e. Ta'riz lâm'ından kasıt, Cenâb-ı Hak (ﷻ) ifadesini kullanmayıp ibadetin Allah'tan başkasına yapılması ihtimalini bertaraf etmiş ibadetler hususunda bunların sırf Allah rızası için yapılması gerektiğini açıkça belirtmek için böyle buyurmuştur.

f. (إِنَّ شَانِكَ هُوَ الْآبَتْرُ) sözünde Allah bu kimseyi sıfatı ile zikretmiş ismi ile zikretmemiştir ki bu ifade hak dine tuzak kurma açısından bu halde olanların hepsini içine alsın diye.

İkinci fasıl olarak er-Râzî, müteşabihlerin hikmetinden bahsetmiş ve bu hususta Ebu'l-Hasan Abdülcabbar b. Ahmed'den nakledilen beş durumu zikretmiştir.²⁷³

Üçüncü Fasıl, bazı mülhitlerin Kur'ân'da çelişki olduğuna dair sözlerine cevap mahiyetinde görüşler, içermektedir.²⁷⁴ Şöyle ki;

İki söz ancak ikisinden biri diğerinin doğruladığı bir şeyin geçersizliğini veya geçersiz kıldığı şeyin geçerliliğini içerirse o zaman çelişir. er-Râzi bunula ilgili Allah'ın kitabında böyle bir durumun olmadığını daha önce beyan ettiğini söyleyerek böyle bir iddiaya sahip olan için bunun cevabını verdiğini söylemiştir.

Dördüncü fasılda Kur'ân'daki tekrarlar ve uzatmalar açısından Kur'ân'ı eleştirmenin yanlışlığı ortaya konmaktadır. er-Râzi'ye göre çeşitli konularda çeşitli amaçlarla bir konuyu tekrar etmek fesâhatçilerin genellikle yaptıkları bir şey olup bu, kusur değil fazilettir. Rahmân Sûresi bağlamında da er-Râzî harflerin ve sözlerin bütün kelimelerde tekrar ettiğini ancak amacın itibar edilen anlamlar ve kastedilen amaçlar olduğunu belirtir.²⁷⁵

Kitabın sonunda kitabın Rebiu'l Âhir (onuncu ay) 628 yılında tamamlandığı ifade edilmektedir (ك) nüshası. Kitabın muhakkiki tarafından (ب)

²⁷³ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 241-242.

²⁷⁴ er-Râzî, *a.e.*, s. 242-246.

²⁷⁵ er-Râzî, *a.e.*, s. 246-248.

nüshasında Sâferîn sonu 651 yılında Dımaşk'ta, (ش) nüshasında ise Cemâdiye'l Ülâ 693 yılında tamamlandığı ile ilgili bir bilgi yer almaktadır. Kitabın basımının ise H. 1317 yılında tamamlandığı ifade edilmektedir. Kitabın tahkiki Nasullah b. Muhammed Bahâuddin tarafından H. 1407 (M.1987) yılında tamamlanmıştır.

4. Eserde Kullanılan İstişâd Yöntemi

er-Râzî, *Delâ'ilü'l-îcâz* ve *Esrâru'l-belâğâ*'nın muhtasarı sayılabilecek eserinde hemen her konuda, Kur'ân ayetlerinden, Hz. peygamberin (s.a) hadislerinden, Arap şiirinden ve dilde kullanılan kalıplaşmış ifade ve mesellerden istişhâdda bulunmuştur. Konuyla ilgili olarak iki yerde, hem ayet hem hadis hem de şiire yer vermiş²⁷⁶, bir yerde ayet ve hadis²⁷⁷, bazen ayet ve şiir, çoğu zaman sadece ayet, üç yerde hadis ve şiir²⁷⁸, iki yerde sadece hadis²⁷⁹ ve zaman zaman da sadece şiir zikretmiştir. Kur'ân'dan istişhâdda bulunurken genellikle ayet-i kerîmelerin tamamını değil de, sadece konuyla ilgili bölümlerini vermiştir. Ancak tamamını zikrettiği ayetlerin sayısı da azımsanmayacak ölçüdedir. er-Râzî, eserinde, kelamı ilâhî olması itibariyle en sağlam hüccet olan Kur'ân-ı Kerîm'den çokça delil getirmiş, istişhâd bakımından ilk sırayı Kur'ân-ı Kerîm'e vermiştir.

Herhangi bir konuda ayetten delil getireceği zaman müellif, “*في قوله تعالى*”, “*وعليه قوله عز وجل*”, “*قوله سبحانه وتعالى*”, “*قوله عز وجل*”, “*كقوله تعالى*”, “*قوله وعليه*”, “*كما أخبر الله تعالى عن إبراهيم عليه السلام في قوله*”, “*تعالى حكاية عن أمّ مريم*” ve “*كقوله تعالى حكاية عن قوم نمرود*” şeklinde açıklayıcı ifadelerle ayetleri zikretmiştir.²⁸¹

er-Râzî kitabında, belâgat konularını muhtasar bir şekilde ele almayı hedeflediği için ayetleri zikrederken genellikle, bahsi geçen konu ile alakalı

²⁷⁶ er-Râzî, *Nihâyetü'l-Îcâz*, s. 60, 62.

²⁷⁷ er-Râzî, *a.e.*, s. 70.

²⁷⁸ er-Râzî, *a.e.*, s. 67, 68, 106.

²⁷⁹ er-Râzî, *a.e.*, s. 111, 144.

²⁸⁰ er-Râzî, *a.e.*, s. 212-227, 158-159, 233, 245.

²⁸¹ er-Râzî, *a.e.*, s. 124, 182, 224, 226.

bölümünü vermiş, bunu belirtmek için ayet numarasından sonra (بعض الآية) ibaresini kullanmıştır. Örnek vermek gerekirse; Somutun soyut için istiaresinde, (وَلَمَّا بَرَزُوا) (رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا) ayetinin (لَجَالوتَ وَجُنودِهِ قَالُوا رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَنَبَتْ أقدامَنَا وَأَنْصُرْنَا عَلَى الْقَوْمِ الْكَافِرِينَ) ayetinin (الرِّكَابُ أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ بِإِذْنِ رَبِّهِمْ إِلَى صِرَاطٍ الْعَزِيزِ الْحَمِيدِ), bölümünü ise (لِتُخْرِجَ النَّاسَ مِنَ الظُّلُمَاتِ إِلَى النُّورِ) kısmını zikretmiştir.²⁸² Kısa ayetler için de durum aynıdır. Mesela, (إِنَّا لَمَّا طَعَى الْمَاءُ حَمَلْنَاكُمْ فِي الْجَارِيَةِ) ayetini (إِنَّا لَمَّا طَعَى الْمَاءُ)²⁸³ şeklinde, *Sûre* أَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا وَأَنْزَلْنَا فِيهَا آيَاتٍ بَيِّنَاتٍ لَعَلَّكُمْ) (سُورَةٌ أَنْزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا) olarak vermiştir.²⁸⁴ Ancak gerek kısa gerekse uzun²⁸⁵ olarak, tamamını zikrettiği ayetler de mevcuttur.²⁸⁶ Mesela (وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ وَمَا)²⁸⁸ (قَالُوا إِنَّا إِلَى رَبِّنَا مُنْقَلِبُونَ),²⁸⁷ (إِنَّمَا أَنْتَ مُنذِرٌ مَنِ يَخَشَاهَا) ²⁸⁹ (يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ) gibi birçok ayeti kerimenin tamamı zikredilmiştir.

er-Râzî istişhâd için zikrettiği ayetlerden sonra konu ile ilgili kısa açıklamalara yer vermiştir. Bu açıklamalar el-Curcânî'nin eserlerinde yer verdiği izahların bir özeti niteliğindedir. Nitekim birçok yerde er-Râzî, el-Curcânî ile benzer hatta aynı ifadeleri kullanmıştır. Mesela istifhâmda takdim- te'hir konusunda delil olarak zikredilen (قَالُوا أَأَنْتَ فَعَلْتَ هَذَا بِالْهَيْتَانِ يَا إِبْرَاهِيمَ) ayeti hakkında er-Râzî ve el-Curcânî'nin ifadeleri şöyledir: er-Râzî;

²⁹⁰ فلا شبهة في أنه ليس غرضهم أن يقرّ لهم بوجود كسر الأصنام، ولكن بأن يقرّ بأن الفعل كان منه، لا من غيره.

el-Curcânî;

²⁸² er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 158.

²⁸³ Hâkka 69/11.

²⁸⁴ er-Râzî, *a.e.*, s. 159, 213.

²⁸⁵ Bakara 2/6-7; Kasas 28/44-45; Lokmân 31/17; Fussilet 41/9-12; er-Râzî, *a.e.*, s. 200, 204, 218, 245, 246.

²⁸⁶ er-Râzî, *a.e.*, 201, 223, 225.

²⁸⁷ Nâziât 79/45.

²⁸⁸ A'râf 7/125.

²⁸⁹ Yâsin 36/69.

²⁹⁰ er-Râzî, *a.e.*, s. 182.

لا شبهة في أنهم لم يقولوا ذلك له عليه السلام وهم يريدون أن يقر لهم بأن كسر الأصنام قد كان ولكن أن يقر بأنه

منه كان.²⁹¹

Buna göre şöyle bir değerlendirme yapmak mümkün olur ki, er-Râzî, muhteva ve üslup açısından el-Curcânî'ye pek müdahalede bulunmamış, mukaddimede kendisinin de belirtmiş olduğu gibi, sadece kitabına kaynaklık teşkil eden eserlerin muhtevasını özetlemiş, açık ve anlaşılır bir şekilde sadeleştirmiştir. Nitekim istişhâd olarak zikrettiği ayetlerin sıralaması²⁹² bile aynıdır.

er-Râzî, yaklaşık iki yüzden fazla ayet-i kerimeyi istişhâd olarak eserinde vermiştir. Ayetlerin konulara göre dağılımı genel itibariyle şu şekildedir:

Birinci bölümün ilk kısmında yer alan Lafzî Delâlet konusunun ikinci babı “Lafızlar ve ona tâbi şeyler sebebiyle ortaya çıkan güzellik ve ayrıcalıklar” bahsinde zikredilen ayetler:

Lafızlar ve Ona Tâbi Şeyler Sebebiyle Ortaya Çıkan Güzellikler	
<i>Lafız ve Ona Tâbi Şeyler</i>	Kehf 18/104; Duhâ 93/9-10.
<i>Tecnîs</i>	Kıyâme 75/29-30; Nisâ 4/83; 'Âdiyât 100/7-8.
<i>İştikâk</i>	Rûm 38/43; Bakara 2/276; Vâkıa 56/89; Rahmân 55/54; Şu'âra 26/168.
<i>Reddu'l-acûz ala's-sadr</i>	Şu'arâ 26/168.
<i>Seci</i>	Ğâşiye 88/13-14, 15-16; Nûh 71/13-14; Sâffât 37/117-118.
<i>Terst'</i>	Ğâşiye 88/25-26; İnfîtâr 82/13-14.
<i>Lafzî Delâlet ile İlgili</i>	Bakara 2/93; Yûsuf 12/80; Hicr 15/94; Sâd 18/16; Kamer 54/13; Meryem 19/24.

²⁹¹ el-Curcânî, *Delâ'ilü'l-İ'câz*, s. 89.

²⁹² er-Râzî, *Nihâyetü'l-Îcâz*, s. 183-185; el-Curcânî, *a.e.*, s. 90-94.

İkinci kısımda yer alan manevî delâletin hükümleri kapsamında ele alınan konularda da pek çok ayet zikredilmiştir.

Manevî Delâletin Hükümleri	
<i>Haberin Hükümleri</i>	Bakara 2/31; Kehf 18/18; Fâtır 35/3.
<i>Hakikat- Mecâz</i>	Enfâl 8/2; Tevbe 9/124; Zilzâl 99/2; A'râf 7/57, 155; İbrâhîm 14/25; Bakara 2/16, 137; Fâtır 35/9; Yûsuf 12/82; Âl-i 'İmrân 3/159; Şûrâ 42/11.
<i>Teşbîh</i>	Yâsin 36/ 39; Rahmân 55/24; Hâkka 69/7; Nûr 24/39; 'Ankebût 29/41; İbrâhîm 14/18; Sâffât 37/65; Cumâ 62/5; Yûnus 10/24; Bakara 2/260.
<i>İstiâre</i>	Yûsuf 12/31; Zuhruf 43/19, 4; Mâ'ide 5/114; Ahzâb 33/46; Bakara 2/20, 214, 250; Meryem 19/4; Tâha 20/39; Hûd 11/27; En'âm 6/122, 68; Yûsuf 12/54; Kehf 18/99; Tekvîr 81/18; Zâriyât 51/41; Yâsin 36/37, 52; Yûnus 10/24; Enbiyâ 21/15, 18; Âl-i 'İmrân 3/112, 187; Hicr 15/94; Tevbe 9/109; A'râf 7/45, 154; İbrâhîm 14/1; Furkân 25/23, 12; Şu'arâ 26/225; Fussilet 41/11; İsrâ 17/29, 12, 24; Hâkka 69/11, 6; Mülk 67/8; Muhammed 47/4; Rahmân 55/31; Müddesir 74/11.

er-Râzî, ikinci bölümün Nazmın hakikati babında nazmın kısımlarından bahsederken birçok edebî sanat nakletmiş ve bu hususta ayetlerden istişhâdda bulunmuştur.

Nazmın Kısımları	
<i>Mutâbaka</i>	Tevbe 9/82; Râ'd 13/10; Âl-i 'İmrân 3/26-27.
<i>Mukâbele</i>	Leyl 92/ 5-6.
<i>İ'tirâz</i>	Vâkıa 56/75; Neml 27/12.
<i>İltifât</i>	Fâtıha 1/4-5; Yûnus 10/22; İsrâ 81/17; Tevbe 9/127.

<i>el-Leffü ve 'n-neşr</i>	Kasas 73/28; Hûd 11/105; 106, 108.
<i>Tensîku 's-sıfât</i>	Haşr 23/59; Ahzâb 33/45-46; Kalem 68/10-14.
<i>Îhâm</i>	Zümer 39/67.
<i>Tecâhul-i Ârif</i>	Sebe 24/34.
<i>Takdim-Te'hir</i>	Enbiyâ 21/62; İsrâ 17/40; Sâffât 37/153; Yûnus 10/59, 99; En'âm 6/143, 14, 40, 100; Hûd 11/28; Zuhruf 43/40, 32; Kamer 54/24; Furkân 25/3; Mâide 5/61; Hac 22/46; Mu'minûn 23/117, 59; A'râf 7/116; Neml 27/17; Yâsin 36/7; Kasas 28/64; Enfâl 8/55; İbrâhîm 14/50-51, 49; Bakara 2/124.
<i>Fasl-Vasl</i>	Bakara 2/1-2, 6-7, 8-9, 14, 15, 11-13; Lokmân 31/7; Yûsuf 12/31; Yâsin 36/69; Necm 53/3-4; Nisâ 4/142, 112, 100; Âl-i 'İmrân 3/54; Kasas 28/44-45.
<i>Hazf-İdmâr-İcâz</i>	Zümer 39/9; Necm 53/43, 48; Kasas 28/ 23-24; En'âm 6/35, 39; Nahl 16/9; Enfâl 8/31; Şûrâ 42/24; İsrâ 17/105; İhlâs 112/1-2; Nûr 24/1; Muhammed 47/21; Tevbe 9/30; Bakara 2/178, 96; Nahl 16/69; Munâfikûn 63/4; Fetih 48/21; Necm 53/23.
<i>(أَنَّ) ve (بِئْسَ) ile İlgili Hususlar</i>	Hac 22/11, 17, 46; Lokmân 31/17; Tevbe 9/103, 63, 93; Mü'minûn 23/27, 117; Yûsuf 12/53, 90; Duhân 44/50-51; Enbiyâ 21/101; Kehf 18/30, 83, 84, 13, 110; En'âm 6/54, 56, 36; Şu'arâ 26/216, 16, 117; Hier 15/89; A'râf 7/104, 125, 133, 188; Âl-i 'İmrân 3/36; Yâsin 36/11; Nâziât 79/45; Bakara 2/11, 12, 71; İbrâhîm 14/10, 11; Fâtır 35/22, 23, 28, 18; Mâide 5/117; Ra'd 13/40; Ğâşiye 88/21-22; Zümer 39/9.
<i>Hatime</i>	Kevser 108/1-3; Ahzâb 33/6, Kasas 28/26; Şûrâ 42/11, 44, Nûr 24/35; Câsiye 45/17; En'âm 6/25; Nahl 16/108, 63; Nisâ 4/76; Mücâdele 58/19; Neml 27/24; Kâf 50/38; Fussilet 41/9-12; Bakara 2/29; Nâziât 79/27-30; Hûd 11/20; Rahmân 55/43-44, 35; Mürselât 77/1-9.

şairlerden yüz kırk sekiz beyit nakletmiştir. Bunlardan başka Arap mesellerinden de örnekler vermiştir.

5. Eserin Hazırlanmasında Esas Alınan Kaynaklar

er-Râzî, *Nihâyetu'l-icâz fî dirâyeti'l-i'câz* isimli kitabında daha önce belirtildiği gibi, *Delâ'ilu'l-i'câz* ve *Esrâru'l-belâğâ* isimli iki temel kaynağı esas almıştır. Kitabın esasını teşkil eden bu iki önemli eseri, er-Râzî, kitabında açıkça zikretmektedir. Kitapta eser isimlerine çok fazla yer vermeyen er-Râzî'nin sarâhaten zikretmiş olduğu kitaplardan birisi Ebu'l Abbas es-Sa'leb'in *el-Fasîh*'i, diğeri, ez-Zemaşşerî'nin Kevser suresinin i'câzı ile ilgili risalesidir.

er-Râzî, kendisinin eserin mukaddimesinde ifade ettiği üzere, çoğunlukla el-Curcânî'nin bahsi geçen eserlerinden istifade etmiş, bununla birlikte sadece bazı yerlerde bu kitapların isimlerini açıkça zikretmiştir.

Fesâhatin lafza ait bir nitelik olduğunu iddia edenlerin şüpheleri ve onlara verilecek cevaplar faslında, er-Râzî, es-Sa'leb'in *el-Fasîh* isimli eserine atıfta bulunmuştur.

Burada er-Râzî'nin es-Sa'leb'in ismini açıkça zikretmiş olması ondan doğrudan istifade etmiş olduğu anlamına gelmemektedir. er-Râzî'nin kitabının gerek muhteva gerekse yöntem bakımından el-Curcânî'nin söz konusu eserlerinin muhtasarı hükmünde olmasından hareketle, er-Râzî'nin el-Curcânî'den yapmış olduğu nakil içerisinde es-Sa'leb'in eserine yer vermiş olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim konu ile ilgili olarak *Delâ'ilu'l-i'câz*'da da benzer ifadeler yer almaktadır.

Nihâyetu 'l-îcâz' da yer alan ifadeler:

«قالوا أن أبا العباس ثعلباً صنّف كتاباً لم يذكر فيه إلا مفردات اللغة، ثمّ أنّه سمّاه بالفصيح ومن المعلوم بالضرورة أنه إذا قيل "أشمع" بفتح الميم، أفصح من "الشمع" بإسكانه، إنه لا يكون ذلك لأجل المعنى، فثبت أنّ الفصاحة غير عائدة إلى المعنى.»²⁹⁵

Delâ 'ilu 'l-i'câz' da yer alan ifadeler:

«ولقد بلغ من قلة نظرهم، أن قوما منهم لما رأوا الكتب المصنفة في اللغة قد شاع فيها أن توصف الألفاظ المفردة بالفصاحة ورأوا أبا العباس ثعلباً قد سمى كتابه "الفصيح" مع أنه لم يذكر فيه إلا اللغة والألفاظ المفردة وكان محالاً إذا قيل إن الشمع بفتح الميم أفصح من الشمع بإسكانه أن يكون ذلك من أجل المعنى إذ ليس تفيد الفتحة في الميم شيئاً في الذي سمي به.»²⁹⁶

er-Râzî, el-Curcânî'den bağımsız olarak kitabına eklediği hatime kısmında ise, ez-Zemahşerî'nin Kevser suresi hakkındaki risalesinden istifade etmiş ve bunu şu şekilde ifade etmiştir. (لجار الله العلامة رحمه الله في ذلك رسالة، وانا أذكر حاصل ما فيها في هذا الموضوع) er-Râzî bu bölümde ez-Zemahşerî'den ve ismini sarâhaten zikretmediği Kadı Abdulcabbâr'dan pek çok nakilde bulunmuştur.²⁹⁷

Eserde er-Râzî, Reşîduddin el-Vatvat'ın *Hadâiku 's-sihr*, Hafâcî'nin *Sırru 'l-feşâha*, er-Rummânî'nin *en-Nüket fî i'câzu 'l-Kur'ân* ve Kadı Abdulcabbâr'ın *İ'câzu 'l-Kur'ân* gibi eserlerinden de isimlerini tasrih etmeden nakillerde bulunmuştur. Mesela harflerin mahreçleri ile ilgili bölümde *Sırru 'l-feşâha*'dan, Seci' ile ilgili olarak, *en-Nüket fî i'câzu 'l-Kur'ân*'dan, mana ile ilgili söz sanatlarından bahsederken de *Hadâiku 's-sihr*'den istifade etmiştir.²⁹⁸

²⁹⁵ er-Râzî, *Nihâyetu 'l-Îcâz*, s. 40.

²⁹⁶ el-Curcânî, *Delâ 'ilu 'l-Î'câz*, s. 292.

²⁹⁷ Hacımüftüoğlu, *Nihâyetu 'l-Îcâz fî Dirâyeti 'l-Î'câz'ının Tahkikli Neşri*, s. 144.

²⁹⁸ er-Râzî, *a.e.*, s. 31, 65, 67, 69, 108, 193.

Hatime kısmı hariç eserin tamamında er-Râzî el-Curcânî için, (ذكر الشيخ) قول (ذكر الشيخ) ibarelerinde²⁹⁹ görüleceği üzere eş-Şeyh ifadesini kullanmıştır. Ayrıca el-Halîl (ö.175/791), Sibeveyh (ö.180/796), el-Câhîz (ö.255/868), Ebu'l-Hasan Ali er-Rummânî'den (ö.384/994) isimlerini açıkça zikrederek nakillerde bulunmuştur. Ancak el-Halîl, Sibeveyh ve el-Câhîz'dan yapmış olduğu istifadenin, el-Curcânî'den nakledilen ibareler vasıtasıyla olduğunu söylemek mümkündür. er-Rummânî'den de büyük ölçüde istifade eden Râzî, kitabın bazı bölümlerinde sarâhaten bunu ifade ederken bazı bölümlerinde isim vermemiştir.³⁰⁰ Eserinde, “bazı nahivciler”, “belâgatçılar”, gibi belirsiz ifadelere yer vermeyen er-Râzî, sadece birkaç yerde (قال بعض البلغاء) (ذكر المفسرون) (احتج أصحاب) (الألفاظ) şeklinde³⁰¹ ifade kullanmıştır.

²⁹⁹ er-Râzî, *Nihâyetu'l-Îcâz*, s. 33, 83, 97, 213.

³⁰⁰ Hacımüftüoğlu, *Nihâyetu'l-Îcâz fî Dirâyeti'l-Îcâz'ının Tahkikli Neşri*, s. 145-146.

³⁰¹ er-Râzî, *a.e.*, s. 39, 169, 235.

SONUÇ

Fahruddîn er-Râzî'nin belâgat alanına dair *Nihâyetu'l-îcâz fî dirâyetil-i'câz* isimli eseri beyân ve meânî konuları vasıtasıyla Kur'ân'ın i'câzını ispatlamaya yönelik bir eserdir. Konuyu müfredât ve nazm bağlamında ele alan er-Râzî, i'câz konusundaki görüşleri ve nazm fikri ile belâgat ilminde müstesna bir yere sahip olan 'Abdulkâhir el-Curcânî'nin iki önemli eserini telhis etmiştir.

Eserde konular özlü olarak sunulmuş, yorucu uzatmalar ve gereksiz ifadelere yer verilmemiştir. Esere esas teşkil eden *Delâ'ilü'l-i'câz ve Esrâru'l-belâga* isimli eserlerin ihtiva ettiği konuların tamamı konu bütünlüğü sağlanarak ihtisar edilmiştir. Konuların tertibinde, cümle, kısım, bab, fasıl, kaide, vech, taraf, şeklinde detaylı bir bölümlendirme yapılmış böylece oldukça teferruatlı olan belâgat konularının sınırları net bir şekilde ortaya konmuştur. Vech, taraf, rükün, fayda gibi bir sınıflandırma ile bazı hususlarla ilgili çok sayıda madde zikredilmiş olmasına rağmen hiçbir karışıklığa mahal verilmemiş, açıklamalarda hiç birisi unutulmamıştır.

er-Râzî'nin eseri telif etmedeki temel hedefinin, belâgat alanına dair farklı görüşler ortaya koymak yada bu alana dair kavramsal anlamda yeni açıklamalar, kurallar ve hükümler getirmek olmadığı, bunun yerine el-Curcânî'nin söz konusu eserlerini kendi üslup ve yöntemi ile yeniden tertip etmek olduğu düşünüldüğünde, eserin en önemli özelliğinin kendine has telif ve tertip üslubu olduğu söylenebilir.

Eserde oldukça sade bir dil kullanan er-Râzî, anlaşılır ve net ifadelerle meseleleri ele almış, her konu hakkında Kur'ân ayetlerinden, Hz. Peygamberin (sav) hadislerinden ve Arap şiirinden pek çok örneğe yer vermiştir. el-Curcânî ile benzer hatta aynı ifadeleri kullanmış olsa da konuları daha muhtasar bir şekilde aktarmış, onun iki kitapta incelediği belâgat konularını tek kitapta toplamıştır.

er-Râzî, Meânî ve beyân konularını eserinde sistemli bir şekilde bir araya getirmiş, el-Curcânî'den farklı olarak bedi' ilmine dair de bazı hususlara değinmiştir. el-Curcânî'den yaptığı nakiller vasıtasıyla zikrettiği isimler ve belâgat

kaynakları dışında bazı konularda isim vermeden farklı kaynaklardan da nakiller yapmıştır.

Eserinde, el-Curcânî'nin fesâhat belâgat, bilhassa nazm ile ilgili ortaya koyduğu görüş ve düşüncelere yönelik değerlendirme ve tenkitlere çok fazla yer vermeyen er-Râzi, sadece birkaç yerde ondan farklı düşündüğüne işaret eder biçimde ifadeler kullanmıştır. el-Curcânîden farklı olarak kitabın sonuna bir hatime eklemiş, burada i'câz, müteşâbihin hikmeti gibi belâgat konularından bağımsız olarak birbirinden farklı dört konuyu incelemiştir. Buna göre kitabın başında i'câzu'l-Kur'ân konusu üzerinde önemle duran er-Râzî, tekrar aynı konuya dönerek kitabını tamamlamıştır.

Tefsir, fıkıh, kelâm, mantık, gibi birçok alanda eserler telif eden er-Râzî'nin belâgat alanında yazmış olduğu bu kitap kendine has telif yöntemi ve üslubu ile alana dair yapılmış önemli çalışmalardan biridir. el-Curcânî'nin eserlerinde ele alınan belâgat konularını derleyen bir şerh çalışması olarak değerlendirilmesi sebebiyle belâgat alanında çok fazla öne çıkmasa da bu alana dair sağlamış olduğu katkılar bakımından oldukça değerlidir.

BİBLİYOGRAFYA

‘**Abdulhamîd**, Muhsin, *er-Râzî Mufessiran*, Dâru’l-Hurriyye, Bağdat 1394/ 1974.

Altaş, Eşref, “Fahreddin er-Râzî’nin Eserlerinin Kronolojisi”, *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî* (ed. Ömer Türker, Osman Demir), İsam yay, İstanbul 2013.

—————“Fahreddin er-Râzî’nin Hayatı, Hâmileri, İlmi ve Siyasi İlişkileri”, *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî* (ed. Ömer Türker, Osman Demir), İsam yay, İstanbul 2013.

el-‘Alvânî, Taha Câbir, *el-İmâm Fahrüddîn er-Râzî ve Musannefâtuh*, Dâru’s-Selâm, Kahire 2010.

Arpa, Enver, “İ‘câzu’l-Kur’ân Konusuna Farklı Bir Yaklaşım”, *AÜİFD*, Ankara, XLIII/1 (2002): 81-107.

Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetu’l-‘Ârifîn Esmâ’u’l-Mu’ellifîn ve Âşâru’l-Muşannifîn* (nşr. İbnulemin Mahmut Kemal İnal, Avni Aktuç), İstanbul 1955.

Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ravza, İstanbul 2008.

Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, DİB, Ankara 1988.

el-Curcânî, ‘Abdulkâhir, *Delâ’ilu’l-İ‘câz fî İlmi’l-Me‘ânî* (nşr. Muhammed Reşîd Rızâ), Dâru’l-Ma‘rife, Beyrût, 2001.

Gölcük, Şerafettin, *Kelam Tarihi*, Esra yay, Konya 1992.

Hacımüftüoğlu, Nasrullah, *Fahrüddîn er-Râzî, Nihâyetu’l-İcâz fî Dirâyeti’l-İ‘câz’ının Tahkikli Neşri ve Abdulkâhir el-Curcânî’nin Belâgat Alanındaki Eserleriyle Mukayesesi* (doktora tezi), Atatürk Üniv. Sosyal Bilimler Enst., Erzurum 1987.

—————“Fahredden er-Râzî'nin Belâgat ve İ'câz Teorisi”, *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî* (ed. Ömer Türker, Osman Demir), İsam yay, İstanbul 2013.

İbn Ebî Uşaybi'a, Muvaffakuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım, *'Uyûnu'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Eṭṭibbâ'* (thk. Nizâr Rizâ), Dâru Mektebeti'l-Ḥayât, Beyrut ts.

İbn Ḥallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b. Ebî Bekr, *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân* (thk. İhsan Abbâs), I-VIII, Dâru Sâdır, Beyrut 1398/1978.

İbn Keşîr, Ebu'l-Fidâ' İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Mektebetu'l-Maârif, Beyrut 1966.

İbnu'l-İbrî, Ebu'l-Ferec, *Târîhu Muhtaşari'd-Duvel*, Dâru'l-Meşrik, Beyrut, 1992.

İbnu'l-İmâd, Ebu'l-Felâh Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed, *Şezerâtu'z-Zeheb fî Aḥbâri men Zeheb*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, y.y 1979.

İbnu'l-Eşîr, Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fî't-Târîh*, I-XIII, Dâru Sadr, Beyrut 1966.

İbnu'l-Kıftî, Cemâluddîn Ebu'l-Hasen Ali b. Yûsuf, *İḥbâru'l-'Ulemâ' bi Aḥbâri'l-Hukemâ'* (thk. İbrahim Şemsuddîn), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005.

Kaplan, Hayri, *Fahruddîn er-Râzî Düşüncesinde Ruh ve Ahlak* (doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2001.

Kâtib Çelebi, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kutubi ve'l-Funûn* (nşr. Şerafettin Yaltekaya, Rıfat Bilge), İstanbul 1941.

Kaya, M. Cüneyt, “Fahredden er-Râzî'nin Vasiyeti”, *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî* (ed. Ömer Türker, Osman Demir), İsam yay, İstanbul 2013.

Kutlu, Sönmez, “Kerrâmiyye”, *DİA*, XXV, TDV, Ankara 2002.

er-Râzî, Faḥruddîn Muhammed b. Ömer, *Nihâyetu'l-İcâz fî Dirâyeti'l-İcâz* (thk. Nasrullah Hacımüftüoğlu), Dâru Sâdır, Beyrût, 2004.

eş-Şafedî, Şalaḥuddîn Ḥalil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât* (thk. Ahmed el-Arnaût, Türkî Mustafa), Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2000.

es-Subkî, Tâcuddîn Ebu'n-Nasr Abdulvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi, *Ṭabaḳâtu's-Şâfi'iyyeti'l-Kübrâ* (thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv), Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabiyye, Kahire ts.

es-Suyuḫî, Celâluddîn Abdurrahman, *Ṭabaḳâtu'l-Müfessirîn*, (thk. Ali Muhammed Ömer), Mektebetu Vehbe, Kahire 1976,

Taşköprizâde, Ahmed b. Mustafa, *Miftâḫu's-sa'âde ve Mişbâḫu's-Siyâde fî Mevzu'âti'l-'Ulûm*, I-III, Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1985.

Uludağ, Süleyman, *Fahrettin er-Râzî*, Kültür Bakanlığı yay, Ankara 1991.

Yâkut el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbuddîn er-Rûmî, *Mu'cemu'l-Udebâ': İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rifeti'l-Edîb* (thk. İhsan Abbâs), Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut 1993.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Fahredden er-Razi” *DİA*, XII, TDV, İstanbul, 1995.

ez-Zehbî, Muhammed Huseyin, *et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn*, I-III, Kahire 1961.

ez-Zerkân, Muhammed Sâlih, *Faḥruddîn er-Râzî ve Ârâ'uhu'l-Kelâmiyye ve Felsefiyye*, Dâru'l-Fikr, Kahire 1383/1963.

EK

er-Râzî'nin Muharrem 606'da Herat'ta hastalandığında talebesi İbrâhim b. Ebî Bekir Ali el-İsfahânî'ye yazdırmış olduğu vasiyeti şu şekilde nakledilmektedir:

“Rabbinin rahmetini uman, efendisinin keremine güvenen kul Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyin er-Râzî, her acımasız ve sert olanın yumuşayıp her kaçağın nihayetinde efendisine geri döndüğü dünya hayatının sonu, ahiret hayatının başlangıcı olan bu vakitte der ki: Yüce Allah'a (c.c); en üstün meleklerinin kendisine yükseldikleri en değerli vakitlerde dillendirdikleri, en üstün peygamberlerinin dillerinden müşahedelerinin doruk noktasında dökülen hamdlerle hamdediyorum. Ancak bütün bunların sonradanlık ve imkân neticesinde olduğunu da ifade edip ulûhiyetinin gerektirdiği, bileyim bilmeyeyim verdiği nimetlerin mükemmelliğinin lüzum ettiği hamdlerle O'na hamdediyorum. Zira Efendiler Efendisinin yüceliğinin toprakla (yani bu dünyayla) bir ilişkisi yoktur. Yüce Allah'a (c.c), yakın meleklerle, gönderdiği peygamberlerine ve sâlih kullarına da salât ediyorum.

Bundan sonra derim ki: Ey din kardeşlerim ve kesin bilgiyi elde etme konusundaki yoldaşlarım! İnsanlar bir kişi öldüğünde diğer insanlarla ilişkisinin kesildiğini düşünürler. Bu genel prensibin iki istisnası söz konusudur. Birincisi: Eğer kişi arkasında, sâlih bir amel bırakmışsa bu amel ona dua edilmesine vesile olur ki, duanın Allah katında tesiri bulunmaktadır. İkincisi: Çocuk ve eşlere yapılan iyilik ile yapılan zulüm ve işlenen suçların karşılığının ödenmesiyle ilgilidir.

Birinci hususa gelince, biliniz ki ben (hayatım boyunca) ilmi seven birisi oldum. Hak olsun, batıl olsun kemiyetine ve keyfiyetine bakmaksızın³⁰² her konu hakkında bir şeyler yazdım. Fakat bana göre muteber olan kitaplardan elde ettiğim sonuca göre bu duyulur dünyada, mekânda yer kaplayan varlıklara ve arazlara

³⁰² Veya kemiyetine ve keyfiyetine vâkıf olmak amacıyla

benzemekten münezzeh, kudret, ilim ve rahmetin en yüksek dereceleriyle mevsuf bir idarecinin yönetimi altındadır.

Kelam ilminin yöntemlerini, felsefenin yöntemlerini denedim fakat bunların hiçbirisinde yüce Kur'ân'da bulduğum faydaya denk bir fayda bulamadım. Zira Kur'ân yücelik ve azameti tamamen Allah'a atfetmekte ve bu konuda itiraz ve tartışmalara dalmaktan menetmektedir. Bu tartışma ve itirazlar sadece, insan aklının bu derin geçitlerde ve gizli saklı yollarda yok olup gideceğini bilmeyi sağlamaktadır.

Bundan dolayı, varlığının zorunluluğuna, birliğine ve ezeliliğine, yönetim ve etkinlikte hiçbir ortağa sahip olmamasına dair apaçık delillerle sabit olan her şeyi kabul ederim ki, tasdik edip yüce Allah'ın huzurunda ikrar edeceğim şey de bundan ibarettir. Anlaşılması zor ve muğlak meselelere gelince, Kur'ân'da ve din önderlerinin tek bir mana üzerinde ittifak ettiği sahih haberlerde mevcut olan her şey nasılsa öyledir. Böyle olmayan meselelere gelince derim ki: Ey Âlemlerin İlahı! Ben insanların senin en cömert ve en merhametli varlık olduğun konusunda söz birliği etmiş olduklarını görüyorum. Kalemimden çıkan, aklımdan geçen her şey konusunda senin ilmimi şahit tutuyorum. Derim ki: Eğer benim batılı hak yapmak veya hakkı batıl yapmak arzusunda olduğumu biliyorsan neye layıksam bana öyle muamele et! Şayet sadece hak olduğuna inandığım ve doğru olduğunu düşündüğüm şeyleri dile getirmeye çalıştığımı biliyorsan, o zaman rahmetin elde ettiğim neticeyle değil, niyetimle birlikte olsun. Bunlar bir muhtacın çabalarından ibarettir ve sen hataya düşen zayıf bir kimseyi sıkıntıda bırakmayacak kadar cömertsin. Bana merhamet et, bana acı, hatamı ört, suçumu bağışla, ey âriflerin irfanının mülküne bir şey katamadığı, mücrimlerin hatalarının mülkünden bir şey eksilmediği!

Derim ki: dinim peygamberlerin efendisi Muhammed'e (s.a.v) tabi olmak, kitabım yüce Kur'ân, amacım ise bu ikisi aracılığıyla dinin peşinden koşmaktır. Ey sesleri işiten, dualara karşılık veren, sürçmeleri bağışlayan, gözyaşlarına rahmet eden muhdes ve mümkün varlıkları var eden Allah'ım! Ben hep sana karşı

hüsnü zan besledim ve rahmetin konusunda büyük bir ümit içinde oldum. Sen “Ben kulumun bana dair zannı nasılsa öyleyim” buyurmuştun. Sen “(Onlar mı hayırlı), yoksa darda kalana kendisine dua ettiği zaman karşılık veren mi?”³⁰³ buyurmuştun. Sen “Kullarım beni sana sorarlarsa (onlara de ki) Ben çok yakınım”³⁰⁴ buyurmuştun. Ben hiçbir şey getirmemiş olsam da sen hiç kimseye muhtaç olamayan en cömertsin, bense muhtaç ve bayağı bir varlığım. Şunu biliyorum ki Sen’den başka hiç kimsem yok. Senden başka bana yardım edecek kimse bulamıyorum. Hatamı kusurumu eksiklik ve dermansızlığımı itiraf ediyorum. Umudumu boşa çıkarma duamı geri çevirme, beni ölümden önce, ölüm anında ve ölümden sonra azabından emin kıl. Ölüm sarhoşluğunu benim için kolaylaştır, ölümün gelişini benim için hafiflet. Beni ıstırap ve hastalıklar sebebiyle zor durumda bırakma! Sen merhamet edenlerin en merhametlisisin.

Kaleme aldığım veya önceki âlimlere pek çok soru ve itirazlar yönelttiğim ilmi eserlerime gelince, eğer birisi bunları inceleyip de ortaya koyduğum soru ve itirazlar hoşuna giderse iyilik ve ikram açısından sâlih dualarında beni de hatırlasın. Şayet hoşuna giden bir şey bulamazsa o zaman (hakkımda) kötü söz söylemekten geri dursun. Ben sadece araştırmayı artırmak ve zihinleri keskinleştirmek istedim, bu konuda Allah’a (c.c) güvenmekteyim.

İkinci meseleye, yani çocukların ve eşlerin durumlarının ıslahı işine gelince, o konuda da Yüce Allah’a sonra da Allah’ın vekili olan Muhammed’e güvenmekteyim. Allah’ım! Onu din ve ululuk konusunda en yüce Muhammed’e yoldaş eyle. Ancak o yüce sultanın, çocukların meselelerini ıslahla uğraşması mümkün olmadığından çocuklarımın vesayetini falancaya bırakmanın daha uygun olacağını düşündüm ve çocuklarımın vesayetini bıraktığım kimseye yüce Allah’tan korkmasını emrediyorum. “Şüphesiz Allah (c.c) takva sahipleri ve muhsin kulları ile birliktedir.”³⁰⁵

³⁰³ Neml 27/62.

³⁰⁴ Bakara 2/186.

³⁰⁵ Nahl 16/128.

Daha sonra vasiyetini sonuna kadar açıklayıp dedi ki: Ona özellikle oğlum Ebû Bekir'in terbiyesine azami önem vermesini vasiyet ediyorum. Zira zeka ve aklın izleri onda son derece açıktır. Umulur ki Yüce Allah onu en hayırlı olana ulaştırır. O da dâhil olmak üzere bütün öğrencilerime ve üzerlerinde hakkım olan herkese, ben öldüğümde ölümümü gizli tutmalarını, kimseye haber vermemelerini, beni dinin kuralları çerçevesinde kefenleyip defnetmelerini, beni Muzdahân köyündeki Musâkıb dağına götürmelerini ve oraya defnetmelerini emrediyorum. Beni mezara koyduklarında okuyabildikleri kadar Kur'ân ayeti okusunlar ve sonra üzerime toprak örtsünler. Bu işi bitirdikten sonra “Ey Kerîm işte fakir ve muhtaç olan sana geldi, ona ihsan buyur” desinler. Bu konudaki vasiyetim burada son bulmaktadır. Yüce Allah her dilediğini mutlaka yapan, istediğini yapmaya gücü yeten ve iyiliğe layık olandır.³⁰⁶

³⁰⁶ Kaya, M. Cüneyt, “Fahredden er-Râzî'nin Vasiyeti”, *İslam Düşüncesinin Dönüşüm Çağında Fahreddin er-Râzî* (ed. Ömer Türker, Osman Demir), İsam yay, İstanbul 2013, s. 603-606.